

KÖVÉR GYÖRGY

Átértékelések

Egy fogalom historiográfiai útvesztői a 20. században

2010 őszén Székesfehérvárott „Történelmi átértékelés” címmel a város és levéltára, valamint a Kodolányi Főiskola szervezésében történelmi konferenciát tartottak. A Hóman Bálint születésének 125. évfordulójára időzített összefoglaló célja a történész-politikus rehabilitációjának előkészítése volt. A címben idézett Hóman írásról azonban nem sok szó eshetett, legalábbis a konferencia megjelentetett anyagának utószavában a szerkesztő, Ujváry Gábor tollából mindössze ennyi szerepel: „Hóman munkásságának történeti átértékelése is felettlőbb szükséges, emiatt is választottuk a tanulmánykötet címéül egykori írásának címét.”¹

I.

Ennek a magyar historiográfiában több hullámban is szerepet játszó kulcsfogalomnak a születését és színeváltozásait érdemesnek tartjuk a fogalomtörténet eszköztárával analitikusan feltárni. Természetesen visszanyúlhatnánk az eredeti *Umwertung* terminus gyökereit illetően Nietzscheig.² Ezt össze is köthetnénk a tudomány értékmentessége és az értéktételek körüli vitákkal (Max Weber és a *Wertfreiheit* recepciója).³ Kitérhetnénk az első világháborút értékezőként értékelő felfogásokra is (például Spengler), de mindez most túl messzire vezetne.⁴

¹ *Történelmi átértékelés. Hóman Bálint a történész és politikus.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2011. 307. A kötet címében – szemben a meghirdetett konferenciával – már nem szerepelnek az idézőjelek. Szabados György írásában is csak egy *Auftakt* erejéig idézi meg Hóman átértékelés-koncepcióját. Szabados György: *Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója.* In: *Történelmi átértékelés*, 19.

² Hogy ne csak a címeznél maradjunk, Nietzsche hagyatékából egy érdemi gondolatsort idézünk: „Értékeket átértékelni – mit jelent ez? A *spontán* mozgásoknak mind jelen kell lenniük, az újaknak, jövőbélieknek, erősebbeknek: csak még hamis nevekkkel és értékelésekkel illetik őket, és még nem *ébredtek öntudatra.*” Nietzsche, Friedrich Wilhelm: *Jegyzetek a késői hagyatékából II. A nihilizmusról és az ember feletti emberről.* Ford. Óvári Csaba. Máriaesnyő, 2015. 31. [Kiemelések az eredetiben.]

³ A Nietzsche-hatás (akár Weberre is) szövegszerűen nem könnyen mutatható ki, sok vita folyt már erről, de a kérdésfelvetésekre való, akár ellentétes előjelű válaszreakciók egyértelműnek tűnnek. Fleury, Laurent: *Max Weber sur les traces de Nietzsche?* *Revue française de sociologie*, vol. 46. (2005) No. 4. 807–839. Weber értékítélet-felfogásának gyökereihez alapvető: Erdélyi Ágnes: *Rickert és Weber (Az értékvonatkozástól az ideáltípusig).* In: *uő: A társadalmi világ ideáltípusos felépítése. Tanulmányok.* Budapest, 2003. 39–78.

⁴ Spengler könyvének korszakspecifikus kritikus recepciója: Dékány István: *Spengler történelmélete.* *Történeti Szemle*, 11. évf. (1922) 1–4. sz. 165–175. A befogadói oldalt hangsúlyozta: „A világ-

Ráadásul a kifejezés egyik magyarországi meghonosítója, Hóman került az előfutárokra vonatkozó utalásokat. Nála először 1925 őszén, az Országos Katolikus Nagygyűlésen tartott előadásban – a helyszínek megfelelő kontextusban – került előtérbe az „átértékelés” fogalma.⁵ Utalva az 1911-es katolikus nagygyűlés határozatára megállapította: „A törekvés megszületett, de siker nem követte. A téves és egyoldalú világlátásban ismert történeti tények és jelenségek átértékelése, a kiélezetten egyházellenes történelmi felfogás tudományos revíziója irányában – néhány bíráló megjegyzés kivételével – jóformán semmi sem történt.”⁶ A revízióra véleménye szerint egy korábbi átértékelés miatt lenne szükség. „Az egyház és a katolicizmus történelmi szerepének átértékelése és a katolikusellenes laikus történet szemlélet kialakulása Európa-szerte a felvilágosodás eszméjének hatása alatt indult meg, míg a romantika, a liberalizmus, a pozitívizmus s legvégül a radikalizmus és materializmus egy-egy erőteljes ecsetvonással járultak az új kép kialakításához.”⁷ S bár láthatóan egyetemes jelenségről volt szó, nálunk mindez sajátos összefüggésbe került: „A protestáns gondolattal azonosított liberális eszmék hálás, éltető talajra találtak a kiegyezés utáni autodidakta tudósnemzedék sok protestáns tagjának minden katolikumtól idegenkedő lelkében. A rendszeressé vált kutatás ismeretlen források és adatok százaival gyarapítja a tudomány anyagát, de a tények értékelésében Thaly Kálmánnal, Zsilinszky Mihállyal és társaikkal a liberális eszmék mellett a romantika délibábos sovínizmusa és a hitviták korának egyoldalúan protestáns felfogása kezd érvényesülni, és lassanként dogmává sűrűsödik a magyar és protestáns ügy azonosságának, másrésről a nemzeti eszme és a katolikus gondolat történeti ellentétének elmélete.”⁸ A pozitívizmus, „az empirikus kutatás túlhajtása”, „a spekulatív okoskodást megvető történelmi realizmus” csak ráerősített ezeknek a folyamatoknak az egyoldalú kibontakozására, s nálunk – szemben Németországgal – nem alakult ki olyan, katolikusokból és protestánsokból álló „tudóstábor”, amely „hathatósan működött közre a katolikus középkor újraértékelésében és rehabilitációjában”.⁹ Történelmi példák sorolása után ebben a kontextusban hirdette meg „a magyar történelem új szintézisét. E munkából kérnek részt maguknak a magyar történettudomány katolikus művelői. Feladatunkat a tények meggyőző erejére támaszkodva, a tiszta tudomány eszközeivel és módszerével kell megoldanunk, kerülve minden tendenciát és az üres jelszavak vásári lármáját. A történelmi rekonstrukcióban, az elmúlt folyamatok értékelésében és felfogásában szükség-szerűen és öntudatlanul érvényesül az író, a tudós kortudata és egyéni világnézete. Ezt a

háború nagy lelki átértékelést, új helyzethez való energikus acclimatizálódást kíván az emberektől.” Uo. 170.

⁵ Történelem és katolicizmus. Elmondta Hóman Bálint a XVII. Országos Katolikus Nagygyűlésen 1925. évi október hó 13-án. A Hóman-hagyatékban található példányt Náci bátyámnak dedikálta a szerző. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt) Fond 15/4. Az előadás helyét Hóman húszas évekbeli historiográfiái írásai sorában a maga ellentmondásaival együtt ambivalensen értékeli Erős Vilmos. Erős Vilmos: *Hóman Bálint és a historiográfia*. Korunk, 21 évf. (2010) 9. sz. 62–70., az utalások: 63., 65.

⁶ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 1.

⁷ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 3. Ez a gondolatmenet pontosan illeszthető Nietzsche egyik tragikus sorsú autentikus értelmezője, George de Huszar (1919–1968) definíciójához: „*This transvaluation is a difficult task, because it involves the valuation of precisely that which in the past has been devalued: this world and this life.*” de Huszar, George: *Nietzsche's Theory of Decadence and the Transvaluation of all Values*. Journal of the History of Ideas, vol. 6. (1945) No. 3. 259–272. Az idézet a 263. oldalon.

⁸ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 4–5.

⁹ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 6.

szubjektív vonást – ami nincs ellentétben a tárgyilagos megismerésre és pártatlan értékelésre tudatos és következetes törekvéssel, vagyis a tudományos objektivitással – mi sem tudjuk kiküszöbölni. A nagy összefüggések rekonstrukciójában, a szintézisben – bármennyire igyekezzünk is saját énünket szigorú önkritikával elaltatni – önként kifejezésre fog jutni katolikus hitünk, magyar meggyőződésünk és idealisztikus világnézetünk. A tények tendenciózus beállításától azonban tartózkodnunk kell és tartózkodni fogunk.”¹⁰ Világos beszéd, nem szükséges hozzá különösebb kommentár. Ez a mélyen ideologikus szöveg Hóman „átértékelés”-koncepciójának gyökere, innen kell kiindulnunk, ha az általa oly előszeretettel emlegetett „genetikus történelmi felfogás” módszerességével a gondolatmenet alakulását nyomon akarjuk kísérni.

Semmi meglepő nincs abban, hogy protestáns oldalról erre a kihívásra erőteljes válasz érkezett. Zoványi Jenő (1865–1958), az ifjú korában katolikusból reformátussá lett, majd egyházi pozícióiból kiszorított protestáns egyháztörténész a rá jellemző militáns hangütéssel szállt ringbe.¹¹ „Egyik kat[olikus] nagygyűlésen egy mostanában tekintélyre emelkedett világi történész minden tartózkodás nélkül kiadta a katolicizmus javára való történelmi átértékelés jelszavát. Jól jegyezzük meg, ez egyenesen a világi történetírása vonatkozott. És amidőn ez ellen a végtelenül tudományellenes és rosszhiszemű törekvés ellen nem egyes elszigetelt felszólalásnak kellene elhangzania, hanem az érdekelt tudományos testületeknek lett volna kötelességük unisono rögtön fölemelni tiltakozó szavokat: még azt is meg kellett érnünk, hogy a protestáns hivatalos és irodalmi körök és személyek az áldozatra szánt birka türelmével fogadták ezt a nemcsak az igazságnak, hanem nekik is szóló hadüzenetet. Pedig a jelszó kiadója ott nyomban meg is kezdte a jelszó érvényesítését. A magyarországi ellenreformáció borzalmas gyalázatosságait a nemzeti egység érdekében történeteknek nyilvánította...”¹² Zoványi később, mindinkább Szekfű és Révész mint átértékelők ellen hadakozva egyik legszívósabb opponense maradt az átértékelés-konceptióknak.¹³

Az igazi nehéztüzérséget azonban a vitában a szintén protestáns, de nem felekezeti alapon megszólaló volt államtitkár és szegedi professzor, pedagógiai író Imre Sándor (1877–1945) jelentette. Elismerte, hogy „az átértékelés szükséglete ma sokak lelkében él, tehát valami jogosultnak kell lennie benne, sokan pedig riadtan tiltakoznak még a gondolata ellen is, tehát valami veszedelemnek is kell vele járnia”.¹⁴ Egyenesen „átértékelési mozgalomról” beszélt, s megállapította annak szociológiai hátterét is, miszerint átértékelést „főképpen

¹⁰ Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 11–12. A történész énjének elaltatása utalás Leopold von Ranke „*Sich selbst auslöschen*” maximájára.

¹¹ Zoványi Jenő: *Történelmi átértékelés*. Századunk, 3. évf. (1928) 5. sz. 270–271.

¹² Zoványi: *Történelmi átértékelés*, 270–271. Tíz évvel későbbi tanulmánykötetében a szerző a fenti gondolatmenet kezdetét megszelídített alakban adta közre: „Közülök való világi történészeink minden tartózkodás nélkül egyremásra adogatják ki a katolicizmus javára való történelmi átértékelés jelszavát.” S az idézett szöveg vége is – az akkor már miniszter Hóman nevének említése nélkül – „átértékelődik”, amennyiben így hangzik: „Pedig a jelszó *igazán kiváló, első* kiadója ott nyomban meg is kezdte a jelszó érvényesítését.” Zoványi Jenő: *Szekfű és társai történetírása*. Budapest, 1938. 20. [Kiemelések – K. Gy.] Kimaradt az eredeti szövegből az új kiadásban a katolikus nagygyűlés előadóját „kurzusnagyságnak” aposztrofáló minősítés is.

¹³ A sokszor a becsületsértés határát átlépő szövegeket összegyűjtötte tanulmánykötetében: Zoványi: *Szekfű és társai történetírása*, 21–31.; uő: *Új egyháztörténetírás*. Keresztény Magvető, 1940. 1. sz. 10–29. Révész Imre (1889–1967) helyzetére és álláspontjára lásd: Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: *Iffabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulához (1929–1937)*. Lymbus, 7. köt. 2009. 233–258.

¹⁴ Imre Sándor: *Az „átértékelés” az irodalomban és a történelemben*. Irodalomtörténet, 18. évf. (1929) 1. sz. 1.

olyanok sűrűnek, akik valamely erősödő, vagy már uralomra jutott, de mindenesetre vezetésre igyekvő irányhoz tartoznak”.¹⁵ Az értékelés szempontjainak folytonos alakulását az irodalomban, a közéletben, sőt a tudományban is magától értetődőnek tartotta. „A tudomány maga is él: mindenik ága gyarapodik, mert új kérdések ébrednek, fejlődik, mert eredményekre jut, fogyatkozásai támadnak, tévedések állhatnak benne elő; új (pl. élettani, fizikai, történelmi) adatok megingatnak régi megállapodásokat, új szempontok a tudományos anyag másféle csoportosítását kívánják, új módszerek a teljesebb áttekintést, új eredmények keresését teszik lehetővé.”¹⁶ Hómannel ellentétben azonban nem tekinti szükségesnek példák felsorolását, mert szerinte „az »átértékelés« jelszavában van a baj: ez a szó többet mond és csakugyan többet is értenek rajta, mint amennyi tudományos gondolkodással jogosult és szükséges [...] Az *átértékelés* szavában ugyanis már benne van az a gondolat, hogy valamely célból valamely határozott, már kialakult tételt alkalmazok; nem azt keresem, hogy kétségem alapos-e, bizalmatlanságom jogosult-e, azt sem, hogy vajon hogyan is áll a dolog; ezt mind tudom már, s ezen az alapon csak azt a feladatot látom magam előtt, hogy a magam igazát mutassam ki [...] tudományos munka ezzel a céllal nem kezdődhetik. Itt az *átértékelés* csak *eredmény lehet, célkitűzés sohasem*.”¹⁷ [Kiemelések az eredetiben.] Az *átértékelés* lehet célja a védőügyvédnek és a pártpolitikusnak, ám a tudomány szempontjából „értéktelen minden olyan eljárás, amely [...] nem a kérdésem kezdődik, hanem az állításon, nem nyílt vizsgálódás, hanem mesterkélten igazolás, nem tényekből következtet, hanem érveket keresgél”.¹⁸ Végül levonta a fogalmi következtetést is: „ami tudományos szempontból minden téren egyedül jogosult és feltétlenül szükséges, azt nem az *átértékelés*, hanem az *átvizsgálás, újból megvizsgálás* szava fejezi ki helyesen [...] az újból megvizsgálás, az *átvizsgálás* nem jár feltétlenül az álláspont, értékelés módosításával; lehet, hogy éppen megerősödik a régi meggyőződés, mert új szempontokból ellenőrizve, így is helytállónak bizonyult [...] Az *átvizsgálás*, az *újból megvizsgálás* természetesen újból való értékelést is jelent; [...] Az *újra értékelés* egyébként még nem bizonyosan *átértékelés*; de ha az következik belőle, azt is nyugodtan fogadja mindenki olyan emberektől, akik nem *átértékelni* akarnak, hanem egyedül az igazat keresik.”¹⁹ [Kiemelések az eredetiben.]

Közben a *Magyar Történet* Hóman és Szekfű által írott egy-egy kötete is megjelent, s az első kritikák is napvilágot láttak (de a szintézis maga s annak bevezetője sem használta az ’*átértékelés*’ terminust). A *Századok* hasábjain Domanovszky Sándor Hóman első kötetével

¹⁵ Imre: *Az „átértékelés”*, 3.

¹⁶ Imre: *Az „átértékelés”*, 4.

¹⁷ Imre: *Az „átértékelés”*, 5. Ezt az álláspontot Zoványi is magáévá tette: „...nekem semmi kifogásom nincs az *átértékelés* szó ellen, az *átértékelés* ténye ellen sem. De csupán akkor, ha az nem előre elhatározott, célul kitűzött dolog, hanem beható kutatás közben előállott folyamat.* Csakhogy egyeseken ebből a szempontból nagyon, de nagyon gyanúsnak tűnik fel előttem a Szekfű-féle egész vállalkozás. Emlékezzünk csak vissza, hogy Szekfűnek a társa, Hóman Bálint egy katolikus nagygyűlésen részletesen kifejtette a klerikális *átértékelés*nek teljes programját...” Zoványi: *Szekfű és társai*, 26–27. [Eredetileg: Néhány szó a Szekfű-kérdéshez. Protestáns Szemle, 1931. 698–701.] Itt is kihagyott az eredeti változathóból: * „Erre vonatkozó nézeteim kifejtésére általános elvi alapon már vettem alkalmat a Századunk 1928. évi 265–71. lapjain. Ám speciális protestáns szempontból is nagyon, de nagyon...”

¹⁸ Imre: *Az „átértékelés”*, 6. Hozzáteszi: „...az ilyen »átértékelő« szavára csak azok hallgatnak, akik ugyanazzal a kiindulással fordulnak a kérdések felé, s valami határozott, nekik tetsző *mást* várnak...” Uo. [Kiemelés az eredetiben.]

¹⁹ Imre: *Az „átértékelés”*, 7. A fogalmi tisztázást nehezíti, hogy az „*újból megvizsgálás*”, vagyis a „*revízió*” mellékértelme szintén változást is hordoz. Uo.

kapcsolatban ezért is megelégedéssel állapította meg: „A szintézis mellett Hóman sokat emlegette az átértékelést is. A viták után, amelyek e körül folytak, méltán kelthet tehát érdeklődést, hogy ezt az átértékelést Hóman hogyan végezte el. Megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy eltekintve az őstörténet újszerű feldolgozásától, nincs benne semmi olyan, ami a régebbi felfogással élesebb ellentétben állana. Két pontban ütközhetnek talán még ki valamelyes határozottan átértékelési törekvés. A kalandozások megítélésénél, ahol azonban a szerző határozott állásfoglalása ellenére is a régi felfogásnak is néhány új érvet szolgáltat, és Szent Istvánnál, ahol az ő gondolkodásának szorosabb kapcsolása a cluny szellemmel nem új. Újszerű csak az, hogy a cluny szellemet, Szent István politikáját tárgyalva, oly behatóan ismerteti. Nincs tehát a munkában semmi, ami az »átértékelés« kifejezésének rossz értelmű magyarázatára alapot adhatna [...] Az »átértékelés« csak mint jelszó veszedelmes. Ahol szükség van rá, akár a szempontok, akár az új kritikai eredmények miatt, ott természetes tudományos követelmény; magától értetődik, kiélezésre tehát nincs is szükség.”²⁰ Ezzel szemben Szekfű első, kora újkori kötetét Domanovszky másképp értékelte: „...az az átértékelés, amelynek eredményeivel ismertetésünkben foglalkoztunk, nem a kollektív erők kidomborításából, de nem is az új kutatások és részlettanulmányok eredményeiből szűrődött le. Az átértékelést tehát Szekfű munkája nem mutatja előnyös oldaláról. A szembehe-lyezkedés a kialakult felfogással feltűnően éles, de megnyilvánulásaiban nem a történeti anyag, hanem a szerző egyénisége tükröződik. Túlzott fogalmazásai belső összeütközésbe kerülnek azokkal a részekkel, amelyek adatszerűen részletesebben vannak megalapozva, ami ingadozásokra vezet, az elbeszélő rész és a szerző koncepciójának egymástól való lehajlására.”²¹ A két szerző illetén szembeállítására annál inkább meglepő, ugyanis Szekfű – tudunkkal – nem használta programszerű jelszóként az „átértékelés” fogalmát, viszont – legalábbis Domanovszky szerint – sokkal inkább gyakorolta, mint Hóman, aki viszont a fogalom karrierjét újtárra indította. Szekfű bevonódását az átértékelés vitába nemcsak a Hóman–Szekfű szintézis, hanem a Bethlen-életrajz megjelenése is gerjesztette.²² Hajdani ifjúkori barátját előzetes szóbeli figyelmeztetés után a debreceni professzor Rugonfalvi Kiss István (1881–1957) részesítette vehemens bírálatban, amelynek már címével besorozta Szekfűt: *Az átértékelt Bethlen Gábor*.²³

R. Kiss István kritikája most arra készítette Szekfűt, hogy legalább nyílt tanújelét adja tartózkodásának. „Ma sokat beszélnek a magyar történet »átértékeléséről«, s a kik ezt nem tartják szükségesnek, mint pl. a Prot. Szemlében Asztalos Miklós, azok is »szélesíteni, mélyíteni« kívánják történetünk ismeretét. Átértékelés (Umwertung) inkább etikai, filozófiai processzus lehet, nem pedig a történetkutatás feladata, melynél a bajok egyszerűen a metódus hiányából vagy gyöngeségéből következnek. A magyar történetírás történetét ismerve, én nem látok megoldhatatlan nehézségeket, ha egyszer a történetírók koruk színvonal-

²⁰ Domanovszky Sándor: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet I. köt. Századok*, 63. évf. (1929) 9–10. sz. 428.

²¹ Domanovszky Sándor: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. IV-V. köt. Századok*, 64. évf. (1930) 9-10. sz. 903. Domanovszky Szekfű átértékeléseire vonatkozó kritikáját az életmű keretében interpretálja Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony, 2015. 320–325.

²² Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, 1929.

²³ Rugonfalvi Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor. Válaszul Szekfű Gyulának*. Debrecen, 1929. Az Attraktor sorozatában újra megjelent Máriabesenyő-Gödöllő, 2008. A Bethlen-könyv recepciójáról lásd: Erős Vilmos: „A második száműzött Rákóczi vita”. *Szekfű Gyula Bethlen Gábor című művének fogadtatása az 1920-as és 1930-as évek fordulóján*. Valóság, 58. évf. (2015) 11. sz. 18–32.

ára helyezkednek, és a modern történeti módszereket elfogulatlan bátorsággal, de egyzsersmind tudással és szorgalommal *merik* alkalmazni. Koruk színvonalán képzett történetírók minden egyéni, politikai és vallási eltérésük mellett is hasonló eredményekre jutnak, és egymást megbecsülve dolgozhatnak egymás mellett.” Majd később így folytatja: „Az új módszer, ha most alkalmazásba vesszük, ebben a helyzetben nem szélesíteni és mélyíteni fog, nem is átértékelni, hanem egészen új történetet alkotni, mely in politicis Szalay Lászlóra és elődjére fog valószínűleg visszatérni, de minden egyes más téren újat kénytelen alkotni. Sok, ami korábban probléma volt, többé nem lesz az.”²⁴ Nem tudjuk, hogy Hóman cserbenhagyásként élte-e meg Szekfű részleges kihátrálását az „átértékelés” jelszava mögül. Tény, hogy a metodikai újítás szükségességében továbbra is egyetértettek.

Imre Sándor tekintélye, szigorú fogalmi logikája, a szintézist ért első bírálatok s talán Szekfű ambivalens magatartása is arra késztették Hómant, hogy álláspontját markánsabban megfogalmazza. Hogy ennek színteréül miért az Országos Kaszinót választotta, az aligha vezethető le tisztán tudományos megfontolásokból. A keresztény középosztályt tömörítő Országos Kaszinóban Hóman már 1912 óta tag volt, s ennyiben a jövőt is anticipáljuk: 1933-ban az akkori kormány minden tagja (a miniszterelnököt is beleértve) ehhez a társasági körhöz tartozott.²⁵ Hóman tehát az „övéihez” akart szólni. Ráadásul nem egyedül, mert 1930. február 11-én ugyanezen alkalommal, ugyanitt hangzott el a témában a hadtörténész Markó Árpád (1885–1966) előadása is.

Alkalmához illesztett célkitűzését már a bevezetésben megjelölte: „Célom a történelmi átértékelés fogalmának és jelentőségének magyarázata. Korántsem akarok azonban mélyebb tudományos fejtegetésekbe bocsátkozni. Csupán a közérdeklődés körébe került probléma rövid megvilágítására s a körülötte támad félreértések eloszlatására törekszem.” A közéleti előadás műfajának megfelelően nem jelöli meg vitapartnereit, viszont új elemként vonta be az érvelésbe a természettudományok elvárásaihoz való viszonyítást.²⁶ Gondolatmenetét ez az indítás nemcsak retorikailag keretezi, hanem a továbbgondolásnak is egyik fő motívuma lesz. Mint írta, a „tudományban ma uralkodó genetikus történelmi felfogás” nevében értelmezi a történeti rekonstrukció folyamatát. „Ez a rekonstrukciós művelet kétségtelenül szubjektívebbé teszi a történetíró munkáját a természettudósénál, de ezt a fogya-

²⁴ Szekfű Gyula: *Kritika és terror II*. Magyar Kultúra, 16. évf. (1929) 7–12. sz. 300–305. Az idézet a 304. oldalon. Asztalos Miklós (1899–1986) kritikája Szekfű 17. századi kötetéről az átértékelést „igen szerencsétlen s az igazi tartalmat nem is teljesen fedő kifejezésnek” tekintette. Ugyanakkor a körülötte kibontakozó vita szerinte félreértésen alapult: „A támadókat az a hit vezette, hogy az átértékelés [...] a történetírás által erkölcsi értékeknek elismert tényezőkhöz devalválását s új erkölcsi értékek propagálását jelenti. Így féltették egyesek a nemzeti értékek, mások a protestáns értékek sorsát, s hitték igen sokan azt, hogy az »átértékelés« legalább is megbontja a történelmi köztudat egységét. Ma már őszintén meg kell állapítanunk, hogy az »átértékelés« nem erkölcsi értékeink megváltozását jelentette Hóman és Szekfű nagy vállalkozásában, hanem a magyar nemzet politikai történetének új történeti kritika, gazdagabb anyagismeret és szélesebb érdeklődési körre átvértékelt előadását.” Kifogásait sokkal inkább az „úgynevezett szellemtörténet fokozott metodikai igénybevételével” szemben vonultatja fel. Asztalos Miklós: *Szekfű Gyula: Magyar történet. A tizenhetedik század*. Protestáns Szemle, 40. évf. (1931) aug.–szept. 553–563. Az idézet az 555. oldalon.

²⁵ Eöry Gabriella: *Az Országos Kaszinó és a középosztály*. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Kövér György. Budapest, 2006. 333.

²⁶ „Bármily exaktnak lássék is a természettudomány módszere s bármily kézzelfoghatóak is ténybeli megállapításai, a feltevéseket, hipotéziseket, szubjektív tudós következtetéseket éppoly kevésbé nélkülözheti, mint a történettudomány.” Hóman Bálint: *Történelmi átértékelés*. Napkelet, 8. évf. (1930) 3. sz. 246.

tékosságot ellensúlyozza az a körülmény, hogy míg a természettudós rajta kívül álló tárgyakat és jelenségeket vizsgál, a történész az emberi lélek megnyilvánulásait vizsgálva, mintegy újraéli az elmúlt jelenségeket. A régi történeteknek ez az átélése teszi lehetővé a történetíró számára a vizsgált korszak szellemébe való tárgyilagos beilleszkedést s ezáltal oly ténymegállapításokat, melyek bármely más tudomány ténymegállapításaival vetekedhetnek exaktság tekintetében. Mindazonáltal el kell ismernünk, hogy a legnagyobb tárgyilagosságra törekvő tudós sem képes magát saját egyéni és kortudatától teljesen elszakítani, s ezért – öntudatlanul bár – a történész is bizonyos szubjektivitással végzi vizsgálatait. Bármennyire igyekezzünk is magunkat korbeli, nemzeti, felekezeti, társadalmi elhelyezkedésünk béklyóitól, a felfogásunkban sokszor csak tudat alatt működő atavisztikus előítéletektől és világfelfogásunk részét tevő modern elméletektől szabadulni, e momentumok hatását teljesen kiküszöbölni – emberek lévén – nem tudjuk, azok befolyása a történeti jelenségek értékelésében akarattunk ellenére is érvényre fog jutni. Bármennyire törekedjünk is empirikusan dolgozni s eredményeinket kizárólag a ténybeli adatokra felépíteni, bizonyos a priori ítéletektől és feltevésektől teljesen szabadulni nem lehet.²⁷ Összefoglalva: „A történeti igazságok egy részének hipotetikus értéke, másrésztől a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek időnként szükségképpen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával.”²⁸ Ez alkalommal, miközben nem csak gondolati kiindulópontját alakította át, nem csak az ideológiai motívumot tolta háttérbe, lényegében érveléstechnikailag hasonló módon járt el, mint az öt évvel korábbi előadásában, csak jóval nagyobb számú történelmi példát vonultatott fel állításai alátámasztására. Mohács példájához fűzve fejt ki elvi álláspontját: „A részizgazságok összefüggéseit megvilágító történeti tények tekintetében azonban az anyag-bővülésével, a kutatási módszerek és szempontok változásával és a világszemlélet módosulásával szükségképpen előáll az újabb és újabb átértékelés szükségége.”²⁹ A pozitivisták tényfogalom kritikája mellett érdemben nem reagált az Imre Sándor által kifejtett logikai érvekre. Sőt az általánosító megállapításkor már vissza is vonult, amikor az átértelmezett átértékelésnek csak két lehetséges okát jelölte meg: „Történeti jelenségek átértékelésére kétféle okból lehet szükség: a történeti forrásanyag bővülése, új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése miatt, továbbá új vizsgálati módszer alkalmazása s ennek következtében a korábbi történetírástól nem ismert vagy figyelembe nem vett szempontoknak felmerülése miatt.”³⁰ Természetesen újra és újra beleütközött az általa is érzékelt ellentmondásba: „Történetírói munkánk ma a genetikai módszer alkalmazásából következő értékeléseknek – az események és jelenségek, intézmények és alakulatok, elvek és eszmeáramlatok, egész korszakok és egyes történeti személyiségek fejlődésbeli szerepét tisztázó, történeti jelentőségüket megállapító átértékeléseknek – láncolata. A történetírónak ez átértékelések során természetesen tartózkodnia kell minden céltartalomtól, és legjobb tudása szerint igyekeznie kell az előbb ismertetett szubjektív mozzanatok kiküszöbölésére. A genetikai gondolat értelmében minden történeti személyt, eseményt és jelenséget saját kormillieujében vizsgálunk és értékelünk, mellőzve a későbbi korszakok világnézetéből, elméleteiből és történetiszemléletéből következő anakronisztikus momentumokat.”³¹

²⁷ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 247.

²⁸ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 247.

²⁹ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 248.

³⁰ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 248. Hogy a korábban oly hangsúlyos „világszemlélet módosulása” most vajon miért tűnt el az egy bekezdéssel korábbi gondolatmenetből, azt nem magyarázza meg.

³¹ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 249–250.

Hogy miként lehetne a 19. századi historizmus maximáját és a 20. századi történész alkotó szubjektivitását egyáltalán harmonizálni, arra vonatkozóan receptet nem ad, meglehetősen bizonytalanságban hagy bennünket. Ehelyett régi és újabb példák sora következik. Többnyire olyan terepről, ahol maga is otthonosan mozog: II. Géza orosz hadjárata, II. Endre kereszties hadjárata, Nagy Lajos, ezeréves alkotmány stb. Néha azonban kilép a középkorász-szerepből (ilyenkor mindig érdemes az aktuális politikai kontextust is tekintetbe venni): Martinovics megítélésekor vagy Ágoston Péter nagybirtok-felfogása kapcsán. Esetenként szinte magától értetődőnek tekinti az „átértékelődést”: „Politikai életünkön félszázadon át a 48 és 67 ellentéte uralkodott, s ehhez képest a kortörténetírás is epochális korhátárként fogta fel 1848-at és 1867-et. A Habsburg-monarchia szétesése óta az események jelentősége önmagától átértékelődött. 1848, illetőleg a reformkorszak a magyar történeti fejlődésnek mindig epochális korhatára marad, a 48-as vívmányokat realizáló 67-es kiegyezés azonban az egész fejlődési folyamat szempontjából epizódszerű eseménnyé devalválódik.”³² Mintha nem olvasta volna elég figyelmesen a Három nemzedéket!

Előadása funkciójából (és közönségéből) következően azonban ezek csak mellékszálak. „Azt hiszem, e példákból eléggé kiderült, hogy a történelmi átértékelés nem valami különleges, boszorkányos művelet s nem valami vétkes manipuláció. Az átértékelés csak egyik eszköze a történeti igazság megismerésére irányuló komoly és elszánt tudós törekvésnek. S itt elérkeztünk az átértékelés problémájának legkényesebb mozzanatához. A történeti igazságra való tudatos törekvés kötelességévé teszi a tudósnak oly tények megállapítását és oly átértékelések végrehajtását is, melyek közkeletű történelmi véleményeket s a köztudatban igazolt tényként szereplő jelenségeket cáfolnak.”³³ Nem hagy kétséget afelől, hogy a probléma leginkább „a nemzeti kultusz központjában álló személyekkel és intézményekkel” kapcsolatban foglalkoztatja.³⁴ S igyekszik megnyugtatni magát és a közvéleményt: „Ne féltjük őket a tudományos értékelés embereken átvilágító reflektorától. A mi nagyjaink nem szorultak hibáik leplezésére, nem szorultak hamis dicsfényre, amint hogy a magyar nemzetnek sincs semmi leplezni valója.”³⁵

Hóman előadását hadtörténeti példatárral egészítette ki Markó Árpád korreferátuma. Nála is fontos szerepet kapott az újabban hozzáférhetővé vált források kutatása, különös tekintettel a bécsi állami levéltárakra, ennek minden szemléleti következményeivel együtt.³⁶ Ő is hangsúlyozta, hogy „a hadtörténelmi átértékelésnek sem lehet célja, hogy valódi nagyságokat sárba rántsion, de a kötelező tárgyilagosság érdekében végre kell hajtunk ezt a folyamatot, mint egy talán néha kissé fájó, de szükséges műtétet”.³⁷

A Hóman-előadásban megbúvó belső ellentmondások természetesen mozgósították nemcsak a vitapartnereket, hanem a szubjektív értékelés radikálisabb híveit is. Joó Tibor (1901–1945), a könyvtárosi pályán működő történetfilozófus, sokak szerint az egyetlen iga-

³² Hóman: *Történelmi átértékelés*, 250.

³³ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 253. A korábban felvonultatott példatárból itt az ezeréves alkotmány, a szentkorona-tan és Nagy Lajos esetét idézi vissza.

³⁴ Hóman: *Történelmi átértékelés*, 254.

³⁵ Hóman *Történelmi átértékelés*, 255.

³⁶ Markó Árpád: *A történelmi átértékelés problémája a hadtörténetben*. Magyar Szemle, 10. évf. (1930) 9. sz. 24–32. „Egy csataleírás szerény véleményem szerint csak akkor éri el célját, ha azt magasabb katonai szempontok szerint bírálva – sine ira et studio – állítjuk össze, úgyszólván a csatater felett, semleges, olyan ponton állva, ahonnan egyaránt bepillantunk a magyarok és az ellenség arcvonaláiba, azok mögé és ugyanazon távcsóvel nézzük mindkét fél vitézkedését.” Uo. 27.

³⁷ Markó: *A történelmi átértékelés problémája a hadtörténetben*, 32.

zi magyar szellemtörténész a *Nyugat*ban tette közzé erre vonatkozó gondolatait. Kimondatlanul is Hóman előadására reflektálva az új adatok előkerülésénél sokkal fontosabbnak tartotta, hogy „a történelmi megismerés bizonyos mértékig mindig szubjektív, aminthogy nem is lehet más az olyan ismeret, mely beleérzésen alapul és érték-ítéleteket alkot. A történet adatait pedig csak beleérzéssel lehet megeleveníteni, és az értékelést el nem mellőzhetjük [...] A kor és az egyén világnézete adja ugyanis azt a szempontot, melyről a historikus a históriát nézi és ítéleteit kimondja. Az pedig vitathatatlan valóság, hogy a világnézet éppen annyi irracionális, tehát szubjektív s így módosulható elemet tartalmaz, mint amennyi objektív ismeretet és elvet. Sőt! A világnézet eredetében szubjektív, mert merőben személyi és konkrét törekvésekből fakad, a szellem irracionális mélyeiből.”³⁸ A reménytelennek látszó ellentmondásos helyzetben a történetírói magatartás etikai eltökéltségére apellál. „Az a kérdés azonban, hogy ha így belátjuk a világnézet és vele a történelmi értékelés elkerülhetetlen szubjektivitását, a cinikus belenyugvás vezessen-e bennünket vagy a hősies törekvés az objektivitásra. Bizonyára az utóbbi. Mert ha sohasem is érhetjük el az abszolút objektivitást, de feltétlenül megközelíthetjük; a megközelítés felhagyása erkölcsatlenség.”³⁹ Ebben a helyzetben a történetfilozófia legfőbb feladatát a „történeti anyagból” ki-elemzett „fejlődés-fogalom” megállapításában látta. A magyar történetírás feladatának pedig „felderíteni a magyar mivolt lényegét, a magyar történet fejlődésének irányát, a magyarság történeti rendeltetését”.⁴⁰

1930 nyarán már folyt a Magyar Szemle Társaság könyvsorozatában egy jövőbeli kötet szervezése, amelyből *A magyar történetírás új útjai* című kiadvány kerekedett ki 1931-re.⁴¹ Ennek Hóman Bálint által írott nyitó tanulmánya *A történelem útja* címen ismét visszatér az átértelmezés kérdésére. Olyannyira „visszatér”, hogy a Hóman hagyatékában található gépiratos példányban az adott résznél egyenesen az Országos Kaszinóban elhangzott előadás Napkelet-beli korrektúrapéldánya van beragasztva.⁴² Beragasztva és átírva. A Hóman által vallott genetikus megközelítés jegyében érdemes a javításokat legalább a súlypontokat illetően alaposan szemügyre venni. Az átemelt részeket Hóman „hogy magamat idézzem” formulával fűzi a szöveghez, de közelebről – jegyzetek nem lévén – nem adta meg a lelőhelyet.⁴³ Miután a tanulmányok Hóman gyűjteményes kötetekben is megjelentek (igaz, két különböző kötetben), némi filológiai erőfeszítéssel a gépiratok nélkül is nyomon kísérhetők a változások.⁴⁴ Így azonban kétségtelenül könnyebb (és meggyőzőbb!).

Az egyetemes és magyar historiográfia felvázolása sokkal szélesebb ecsetvonásokkal történik az egész szövegfolyamban, mint a korábbi fejtegetésekben. Már korábban is erőteljesen hangsúlyozta, hogy milyen fontos szerepet játszott a történeti érdeklődés spektrumának kitágulása, s hogy mely területeken nyújt segítséget a módszer a történetírói szubjektivizmus féken tartására. „Sokkal inkább megközelíthető, sőt – mondhatjuk teljesen elérhető

³⁸ Joó Tibor: *A történelmi átértékelés*. *Nyugat*, 23. évf. (1930) 7. sz. 529.

³⁹ Joó: *A történelmi átértékelés*, 520.

⁴⁰ Joó: *A történelmi átértékelés*, 520.

⁴¹ Hóman Bálint Domanovszky Sándorhoz, 1930. jún. 14. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, (a továbbiakban: MTA KIK Kt) Ms 4524/621

⁴² OSzK Kt Fol Hung. 3083. 132–172. A korrektúra a 170–171. lapokon.

⁴³ Hóman Bálint: *A történelem útja*. In: *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 7–52. A Napkelet-imprimatúrából átemelt rész a megjelent kötetben a 44–50. oldalakon.

⁴⁴ Hóman Bálint: *Történelem és forráskritika. I-II*. Budapest, 1938. Az Attraktor új kiadásában ugyanez Máriabesnyő–Budapest, 2003.

ez a tárgyilagosság a részletkérdések, főleg a szellemi és gazdasági élet kollektív jelenségeinek vizsgálatánál, másrészt pedig a világtörténetben, melynek összefoglaló tárgyalásához az új genetikus felfogás teljesen új szempontokat adott és olyan perspektívákat nyitott meg, melyek a korábbi, csupán politikai érdeklődés mellett soha feltárhatók nem lettek volna.⁴⁵ A 19. századi pozitivizmusnak mintegy egyenes ellenhatásaként „a már-már lélektelen adathajhásszá fajuló részletkutatás reakciójaképpen, de ugyane részletkutatás eredményeire alapítva, még a 19. század estéjén megszületik a szintézis utáni vágy, és nemsokára kialakulnak az új szintézis irányító szempontjai, kifejlik annak korunk történetírásában mind erőteljesebben érvényesülő »szellemtörténet«-nek nevezett módszere”.⁴⁶ A jelzett fejlődési utat a magyar történetírás is végigjárta. Egy új generációval kísérletek történtek az „utolsó harminc év eredményeinek szintetikus értékelésére”. A Magyar Történelmi Társulat a Fontes sorozattal, a Magyar Történettudomány Kézikönyv-sorozatával segítette a folyamatok kibontakozását. S mindennek betetőzéseként „1921-ben már önálló társulat alakult a magyar szellemi élet történetének művelésére. A Minerva-Társaság alapítása és folyóiratának megindítása a történettudomány régi módszerét és felfogását előntéssel fenyegető idealisztikus hullámok ideérkezésének komoly tünete volt. A Társaság és folyóirata körül csoportosuló mintegy harminc historikus, művészet- és irodalomtörténész, nyelvtudós, jogász és filozófus – az egyetemről a millennium és a háború kitörése közti időszakban kikerült nemzedék tagjai, köztük e kötet íróival – szükségét érezték a külföldi tudomány új eredményei, új elgondolásai s a nagy világgés nyomán kelt eszméik kölcsönös kicserélésének, a régi filozófiák és módszerek iskolájában gyökerező történetiszemléletük korszerű revíziójának s munka közben intuitíve már évek óta jelentkező újszerű érdeklődésük és törekvéseik tudatos megalapozásának. Az utolsó évtizedben a legfiatalabb történetiszemzedék munkássága már túlnyomó részben a szellemtörténet teljes vagy részleges hatása alatt indult meg, s az idősebbek munkáján is mindinkább észrevehető az új szempontok és törekvések fokozatos érvényesülése.”⁴⁷ Miközben érdemes részleteiben megfigyelni a magyar szellemtörténet születéséről itt felvázolt mitológia nemzését (különös tekintettel a „munka közben intuitíve” jelentkező érdeklődés utólagos „tudatos megalapozására”), kontrasztként tűnik fel, hogy a korábbi szövegekben még egyáltalán nem volt kitűzve a szellemtörténeti lobogó. Az 1925-ös katolikus nagygyűlésbeli előadásban csak egyetlen elejtett parciális megjegyzésben fordult elő maga a kifejezés, s egyáltalán nem a későbbi tág értelemben,⁴⁸ az 1930-as Országos Kaszinóbeli előadásban pedig nem is említette. S itt válik láthatóvá az 1930-as szöveg beillesztésének problémája. Az első nekifutás a metaforikus kísérlet. „Járművünk ez úton a szellemtörténet – vagy szinonim szóval élve: a helyesen értelmezett művelődéstörténet – minden régió megközelítésére képes repülőgépe lesz. Repülőgépre szorulunk, mert a naturalisztikus történetírás gépkocsiján csak a földön járó materiális jelenségeknek tudunk a nyomába érni; a mögöttük rejtőzködő irányító eszméhez, az ember és a kor lelkéhez férköznünk csupán szárnyakon lehet. Az út némely szakaszain azonban továbbra sem nélkülözhetjük a gépkocsit, sőt a forráskutatás, adatgyűjtés rögsz mezőin még a régi idők szerkeire is szükségünk lehet, mert a szellemtörténeti irány semmiképpen sem jelentheti a történeti élet materiális jelenségeinek, a gazdasági, társadalmi, politikai jelenségeknek és

⁴⁵ Hóman: *A történelem útja*, 17–18.

⁴⁶ Hóman: *A történelem útja*, 26.

⁴⁷ Hóman: *A történelem útja*, 37–38.

⁴⁸ „Míg a társadalom- és gazdaságtörténet a történettudomány új ágaként hatalmas erővel bontakozik ki, az egyház- s általában a szellemtörténet terén a kutatás lassú léptekkel halad előre.” Vö. Hóman: *Történelem és katolicizmus*, 5.

folyamatoknak vagy azok bizonyos kategóriáinak figyelmen kívül hagyását s a történeti ismeret alapjául szolgáló forrásadatok negligálását.”⁴⁹ Majd így vonta le a módszertani tanulságot: „A szellemtörténeti alapon írt történelem tartalma és célkitűzése miben sem különbözik a genetikus történelem régóta ismert tartalmától [...] Csupán e megismerés módszere, eszközei változtak, mikor a történetalkotó tényezők közül a szellemi tényezőt, a lelkiiséget újra jogaihoz segítjük, s mint elsőrangú, primaer történetalkotó és szintetizáló erőt állítjuk a történések középpontjába. A szellemtörténet vagy más szóval: művelődéstörténelem tehát historikus fogalmazásban tiszta metodikai fogalom, minden tartalmi vagy alaki értelem nélkül.”⁵⁰ Ha mindez ilyen egyszerűen leírható, akkor nyilván a „genetikus módszer” terminusa is ki lehetett találni valamilyen átmeneti nyelvi formulát. Az 1930-as imprimatúrában a „legújabb korban uralkodóvá lett genetikus történetvizsgáló módszer” helyett 1931-ben „modern történetvizsgáló módszer” lett. A történeti forrásanyag kibővülése folytán kényszerű szelekció kapcsán változatlanul mentette át a megjegyzést: „ami egyébként a genetikus történeti felfogásból is szükségszerűen következett”. A „fejlődési folyamatok rekonstruálására törekvő genetikus történetírás” mondatából a szerző egyszerűen kihagyta a „genetikus” jelzőt. Volt olyan eset is, ahol a régebbi „genetikus történeti módszer” 1931-re „új történeti módszerré” változott. Végül egyetlen szövegrésznél fordult elő, hogy a szerző a kortárs történetírói munkáról szólva a „genetikus módszer” helyett „szellemtörténeti módszer” kifejezést illesztett az új szövegbe.⁵¹

Hogy a szellemi és nyelvi metamorfózis mit is jelent valójában, arra különböző magyarázatok lehetségesek. Thienemann Tivadar öregkori naplójegyzeteiben írta visszatekintve: „Hóman és Szekfű közösen elhatározták, hogy A magyar történetírás új útjai címen gyűjteményes könyvet adnak ki a Szekfű által szerkesztett Magyar Szemle kiadásában. Hóman írta a nagy bevezető tanulmányt, Szekfű az utolsó összegző tanulmányt, a többi tanulmányt a történettudományok egyetemi reprezentánsai [...] A kötet nem volt szellemtörténet, nem is akart az lenni. Helyenként, elvben, futólagosan ugyan esik szó szellemtörténetről, Szekfű ugyan több német történész nevét felsorolván Diltheyt is említi, de különben róla, történetfelfogásáról nem esik szó. A kötet jellemző tulajdonsága, hogy filozófia-mentes. Vagy a szerzők azt hitték, hogy az [...] Magam is igyekeztem filozófiamentesen írni.”⁵² Az alább jegyzetben hivatkozott Szekfű idézet egyszerre generációs vallomás és pontos kifejezése annak, hogy mennyire csak az illusztráció szintjén érvényesültek nálunk a nemzetközi irodalom elméleti felvetései.⁵³

Rugási Gyula, aki a történetfilozófia nézőpontjából elemezte a magyar szellemtörténet „paradigmáit”, a Hóman által írt bevezető kapcsán maliciózan állapította meg: „Hóman megfogalmazása világosan jelzi, hogy azok közül, akik formális értelemben a szellemtörté-

⁴⁹ Hóman: *A történelem útja*, 42.

⁵⁰ Hóman: *A történelem útja*, 42–43.

⁵¹ OSzK Kt Fol Hung. 3083. 171.

⁵² Thienemann Tivadar: *Bad Hall-i napló*. (1983) In: Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései. S. a. r. Koncz Lajos. Pannónia könyvek, Pécs, 2010. 28–78. Az idézet a 70. oldalon.

⁵³ Diltheyn kívül senki sem szerepel a hivatkozottak névsorában az értékviták filozófus képviselői közül: „...az újabb történetirodalomnak a múlt század végén meginduló erjedése, mely az ú. n. szellemtörténetet szülte, Dilthey és Schmoller, Georg von Below és Lamprecht, Troeltsch és Sombart művei és nagy küzdelmei minden hatás nélkül voltak e háborúelőtti generációra, úgy hogy e harminc esztendőn keresztül készül újat, most, a háború után, összesűrítve, egyszerre vagyunk kénytelenek átvenni és történettudományunkban megvalósítani.” Szekfű Gyula: *A politikai történetírás*. In: *A magyar történetírás új útjai*, 397–445. Az idézet a 424–425. oldalakon.

neti irányzathoz csatlakoztak, sokan csak külsődleges okok alapján tették ezt, nem pedig a módszerbeli elkötelezettség miatt.⁵⁴

Az átértékelés vitához két évvel később fűzte hozzá észrevételeit az új utak kötet egyik legolvasottabb, társadalomtudós szerzője, Dékány István (1886–1965), az eklekticizmus mestere. Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy írása megrendelésre vagy legalább kölcsönös egyeztetés után készült. Egyrészt visszhangozta a kötet szerkesztő „hivatalos” álláspontját, taktikája is hasonló, ő sem reagál a vitapartnerekre, ugyanakkor azt állítja középpontba, ami az eddigi szövegek legnagyobb hiányossága volt, hogy tudniillik milyen is a történeti értékelés, hiszen könnyen belátható, hogy enélkül az átértékelésről is nehéz érdemlegeset mondani.⁵⁵ Nála is kulcsmotívum, hogy a szellemtörténet csak egy „nézőpont (aspektus)”, hogy nincs is külön szellemtörténet, hogy a „tények alapulvételét illetően” a módszertanban „pozitivistá álláspontot hirdet”, ami azonban csak a kiindulópont.⁵⁶ Dékány azonban olvasta Rickertet, s tisztában volt az „értékekre vonatkoztatás” (*Wertbeziehung*) fogalmi jelentőségével is, jóllehet úgy véli, Rickert „a lényegig mégsem jutott el”.⁵⁷ A „természettudományi kutatás” és a „történelmi elme” lélektanának összehasonlításakor a természettudós fenomenológiai beállítottságával a történész ergológiai beállítottságát állítja szembe.⁵⁸ „Egyik oldalon ott van a »fenomenon«, egy »idegen világnak« épp előttem való része, amivel szemben állok s megfigyelem. A másik oldalon – ez minden történésznek az ergológiai beállítottsága – ott van az emberi világ, ami épp az »én világom«, ott vagyok, mint aktív, eszmélő kutató egy történeti sors- és munkaközösségben; ezzel nem állok »szemben«, ebben mint vizsgáló is »benne« vagyok; átélem az emberi életküzdelmeket, a végtelen emberi életmunkát, figyelek arra, hogy ez a munka mit jelent az emberiség számára, sőt nemcsak »figyelek«, nem vagyok »csak szemlélő«, hanem átélem a munkát.”⁵⁹ Természetesen „a

⁵⁴ Rugási Gyula: *Szellemtörténet és történetfilozófia*. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945. Szerk. Lackó Miklós. Budapest, 1994. 7–37. Az idézet a 14. oldalon.

⁵⁵ Dékány István: *Történelmi értékelés és átértékelés* (A történetíró szellemi alkotásának kérdéséhez). Századok, 67. évf. (1933) 4–6. sz. 128–162. „Két szempont vezet az alábbi, lehetőség szerint rövidre fogott vázlatban. Egyik az, hogy a problémát, a történetírói értékelés kiinduló pontját és szükségyszerűségét bemutassam. Ezzel tudatosítani törekszem azt, hogy a történelmi átértékelés nem kivételes valami, hanem állandó és mindenütt (adatnál, korszaknál, intézménynél) felfalálható folyamat. Nem »egyéni akció«, nem »forradalmi újítás«, nem pietástalan félrelökése a múlt megszokott értékeléseinek, hanem szüntelen, folyton továbbhaladó munka, amely munka végzése alól senki, aki valóban történész, ki nem vonhatja magát, sőt ez középponti feladata. Az átértékelés egyetemes feladat, kezdve az egyszerű adatfelkutatástól végig a legmagasabb szintézisig, egy kor vagy nemzet történetének megírásáig. [...] Míg az előző szempontunkban arról van szó, hogy szükségyszerű beállítottságból következik-e egy állandóan folyó értékelés és átértékelés, addig a továbbiakban arról is lesz szó, hogy az értékelésnek minő az alapja; egyéni alapú-e, vagy nem, egyéni önkényes »hozzáköltés«-e a történet adattárához, vagy nem; avagy egy új kornak a szava a múlt felé, amit szívesen kell látnunk.” Uo. 131–132.

⁵⁶ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 130., 133.

⁵⁷ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 140–141. Rickert klasszikus műve már a húszas években megjelent magyarul, s Posch Árpád fordítása legújabbban helyet kapott a *Történetelmélet* kötetben is: Rickert, Heinrich: *Kultúrtudomány és természettudomány*. In: *Történetelmélet II*. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Budapest, 2006. 193–268.

⁵⁸ *Ergogén* vagy inkább *ergogenetikus*: munka-eredetű, munka alapján álló; így részben egy társas ténynt meg lehet magyarázni az emberi munkával (ergon). Dékány István: *Szociológiai műszótár*. Budapest, 1944. 18.

⁵⁹ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 143–144.

történet is csak akkor lesz érthető a történész számára, ha a teljes én behatol a korszak jellemébe, megszűnik jelenkori kapcsolatából adódó partikularitása”.⁶⁰ Az értéktant illetően új szempontként teszi hozzá, hogy „immár elavultnak kell tartanunk a kauzális alapú értékelést; a mérték kettős: ok-hatás + érték. Mélyen a történetírás gyakorlatába vág, ha az utóbbiról megfeledkezünk.”⁶¹ A történetírói tevékenység kapcsán különbséget tesz a „történetpolitikus” és a „tulajdonképpeni történész” között. Az előbbi „publicista is, aki a történeti megítélés (értékelés) formáit terjeszti, propagálja, míg a tulajdonképpeni történész ezt bensőleg – megteszi, csak a propagálás alkalmairól mond le, hogy pusztán tudós maradjon. [...] A történetpolitikusban a »szociális én« szólal meg; mások felé sugároz, hat, mások lelki világának alakítására érez igényt. Írása *scientia militans*. A történetíróban a teoretikus én eszméje uralkodik. Ámde elérheti-e ez eszméjét? [...] A történetírás terméke nem *scientia militans*, de nem is *scientia mortua*. Valamiképp a történetíró maga is alkotó, aki a múltat revidálja, de rejtetten a jövő – legalább a biztos tudás – érdekében is.”⁶² [Kiemelések az eredetiben.] A legfőbb tanulság, amely a szerteágazó gondolatmenetből következik, az, hogy „a történeti vizsgálatnak épp sajátos, akaratlan missziója az, hogy a vadon nőtt értékelések és érzületek elmélyüljenek, tisztuljanak: történeti értéktudattá emelkedjenek. [...] A történeti vizsgálatnak ez az akaratlan missziója nem volna lehetséges, ha a történész[zt] elzárnök az értékeléstől, s feladatává csak azt tennők, hogy adatok lexikonát adja időrendben közre.”⁶³ De természetesen nem mindegy, hogy a történész milyen kornak a gyermeke. Lamprecht megkülönböztetését adaptálva: „Egy túlstabilizált korban a történetírás nem lehiggad, hanem elhidegül, alvó állapotba jut s végre elsúlytalanodik, aminek jele a »problémátlanság«, helyesebben új problémalátás elapadása. Ennek épp ellenkezőjére van szüksége a történetírásnak: a kritikai korok lendületére, kezdeményező szellemére. A kritikai korok vetnek fel új problémákat, teremtenek új, lényegkereső hajlamot. A kritikai kor az, mely a múltat hévvel keresi, revidálja, s kutatja át új szempontokból. Amit a kritika a felszínre hoz, azt a stabilis kor már csak tovább szokta revidálni, a stabilis kor a kritikák kritikája.”⁶⁴

A különös vitában, ahol a szerzők nem reflektálnak explicit módon egymás álláspontjára, mégsem Dékányé lett az utolsó szó. Az ellentábor véleménye szintetizálásának is tekinthető, amikor a harmincas évek végén a kantianus értékefilozófia egyik legrangosabb hazai (protestáns) képviselője, Kolozsvárott hajdan Böhm Károly tanítványa, Bartók György (1882–1970) is megszólalt, s nívós folyóiratában megfogalmazta a sajtóban nagy port felvert diszkusszió elméleti kontextusát.⁶⁵ Szerinte „minden értékelésnél az a fő, hogy az illető dolgot miféle mértékkel és miféle szempontból mérlegeljük”. Az általa az elméleti tudományok közé sorolt történettudományról szinte megfellebbezhetetlenül állapítja meg: „A történeti élet folyamán értékelések merülnek fel, küzdenek, erősödnek, gyengülnek, eltűnnek,

⁶⁰ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 157.

⁶¹ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 136.

⁶² Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 158–159. Nem bánám, ha tudhatnám, mit gondolhatott magáról e sorokat olvasva Hóman.

⁶³ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 159–160.

⁶⁴ Dékány: *Történelmi értékelés és átértékelés*, 161.

⁶⁵ Bartók György: *Történet és értékelés*. Szellem és Élet, 3. évf. (1939) 3. sz. 99–112. A folyóirat egyébként néhány évvel később részeket közölt Böhm 1908/09-es kolozsvári előadásából, aki a 'Werturteil' fordításaként az 'értékítélet' terminust hibás fordításnak tartotta, és helyette a 'becslő ítéletet' fogalmát javasolta. Böhm Károly: *Az értékelés analysise*. Szellem és Élet, 5. évf. (1942) 2. sz. 45–58., az idézett hely: 49.

fennmaradnak, s tehát a történettudományban mindig, a maga belső alkatából kifolyóan érték-szemponatok uralkodnak, de ezek az értéksszemponatok merőben *immanensek* [...] alanyias vonások elegyedése arra mutat, hogy a történetíró a történeti élet folyamán felmerülő értékeléseket és tényeket a maga értékelése tárgyává teszi, azaz *praktikus, gyakorlati* (politikai, egyházi, faji, osztálykülönbségi stb.) *szemponatokat és értékeléseket alkalmaz a maga tudományában*. A történettudomány s főként éppen a történettudomány ezen gyakorlati értékeléssel azután el is veszítette a maga tárgyias, objektív jellegét: megszűnt mint tudomány [...] Minden olyan értékmérő és értékmagyarázó, amely a tárgyalt kor, a tárgyalt jelenség, cselekvés, tevékenység, alkotás körén kívül esik, arra a korra, jelenségre, cselekvésre, tevékenységre, alkotásra nézve idegen. Ha idegen, úgy a történeti fejtegetést semmiképpen nem befolyásolhatja.”⁶⁶ [Kiemelések az eredetiben.] Ezt a szélsőséges, ám a maga steril teoretikus keretén belül következetes álláspontját a történeti relativizmussal szembeni merev elutasítása váltja ki. S ezt még inkább érvényesíti az átértékelésre vonatkozóan. „Már maga a szó is rossz [...] A szó nyilván a Nietzsche által használt, sőt talán általa csinált *Umwertung* szónak magyar át-fordítása [...] Nietzsche ezt a szót az erkölcsiségre vonatkoztatja, s általa az követelését akarta kifejezésre juttatni, hogy a keresztyén erkölcsstan helyett egy új, uraknak való és az erőt érvényesítő erkölcsstant kell teremteni. De soha nem használta a tudományra vonatkoztatva. A tudomány terén nincs helye semmiféle átértékelésnek, mert nincs helye értékelésnek egyáltalán. A tudomány, amint már többször rámutattunk, nem értékkel, hanem tényeket állapít meg, tényeket elemez, tényeket ír le és tényeket állít sorba, mindig és mindenütt az oki törvény fonalán haladva. Az átértékelés ellenben merőben gyakorlati tevékenység, s miután minden gyakorlati tevékenység egyéni jellegű és egyének szerint különböző, ezért az átértékelés is minden körülmények között egyéni karakterrel bír. A tudomány területéről tehát még nevét is száműzni kell az »átértékelésnek«. Maradjon az csak a gyakorlat mezején; ott is elég gyanús szerepet játszik gyakran.”⁶⁷ Maga is érezvén, hogy értékelése a gyakorlatban „titokzatos értékmentes térbe” szorítaná a történetírót, végül még egyszer visszatér a kérdésre, és finomítja álláspontját. „A történetíró értékkel akkor, amikor az egyes tényeket a nagy történeti Egész kialakíthatásának szempontjából értékeli, amikor pld. megállapítja, hogy mely tények fontosak és miért Bethlen Gábor országalkotó politikája szempontjából, mit jelent Petőfi személyiségének és költészetének ismerése szempontjából Arany barátsága, hogy illik bele Pál apostol működése a keresztyénség kialakulásába?”⁶⁸ S példái talán ismét közelebb visznek a korszak történeti vitáinak megértéséhez.

II.

Az átértékelések menetében a negyvenes években valóságos cezúra következett. Ha ezek után valaki azt várná, hogy a világháború utáni kommunista hatalomátvétellel a fenti genetikai fogalomtörténeti eljárás révén ismét rekonstruálható lesz az átértékelés „marxista aranykora”, némi meglepetéssel veheti tudomásul, hogy ez nem így van. Andics Erzsébet,

⁶⁶ Bartók: *Történet és értékelés*, 109.

⁶⁷ Bartók: *Történet és értékelés*, 110–111.

⁶⁸ Bartók: *Történet és értékelés*, 111. Ezt megerősíti az összefoglaló is: „Ha nem lehet a történetírónak gyakorlati értékelést végeznie, akkor nem lehet »átértékelnie« sem. Újraértékelés csak a gyakorlati magatartás eredménye lehet. A történetíró csak logikai értékelést végezhet az előtte mutatkozó tények felett s mikor a tovatűnő idő folyamatában megállapítja a maradandót, munkája a metafizikai világgal, azaz az értékek világával érintkezik.” Uo. 112.

aki sokszorosan kiérdemelhette a „nagy átértékelő” címet, 1949-ben a Történelmi Társulat közgyűlésén elmondott nevezetes elnöki székfoglalójában mintha tudatosan került volna a kifejezést. Lehet, hogy Hóman börtönbeli jelenléte is zavaró volt, lehet, hogy a moszkovita pártnyelv nem volt beszélő viszonyban a Horthy-korszak zsargonjával. Ennek ellenére célszerű megvizsgálnunk közelebbről az ominózus elnöki székfoglalót, hátha találunk valamilyen fedő terminust. Andics azzal indított, hogy „sajnos, a magyar történettudomány, más honi tudományágakkal összehasonlítva, aránylag kevés maradandó, ma is értékes és követésre méltó hagyományt hagyott hátra számunkra”.⁶⁹ Rögtön hozzátette, hogy a Társulatsnak „nem egy tekintetben és éppen a legfontosabb kérdésekben *előlről kell kezdeni a munkát*. Nem nyugtathatjuk meg magunkat azzal sem, hogy jelentékeny a már feltárt anyag, mert hiszen ezt az anyagot is kritikailag át kell vizsgálni”.⁷⁰ [Kiemelés az eredetiben.] A deklarált értékhiányt nyilván valóban nem lehet átértékeléssel pótolni. Az előlről kezdendő munka, az anyag kritikai átvizsgálása is másfelé mutat. Andics persze jól tudta, hogy helytértékelése hamis, de azzal is számolnia kellett, hogy pusztán egy új világnézeti korszak, a tudományos intézmények reformja, az ötéves tervben biztosított anyagi eszközök, a kijelölt súlypontokra koncentrááló munkaközösségek, az ifjú történészek, akik „még nem mesterei a történeti kutatásnak, a források feldolgozásának”, nem hozzák magukkal az igényelt új tényeket a vágyott új szintetizáláshoz.⁷¹ Hiszen valójában a marxizmus is a német filozófia gyermeke.

Az átértékelés mélyen eltemetett fogalma a pártelit retrospektív tudatalattijából csak a Petőfi-kör 1956-os történészvitáján, a bírálatok hatására, hirtelen bukkant elő. „Keveset végeztünk, és azért végeztünk keveset, elvtársak, mert *a magyar történelem marxista átértékelése* olyan feladat, amelybe a történészek százainak és százainak, de mondhatnám, hogy ezreinek és ezreinek kellene bekapcsolódnia. Amikor azt mondom, hogy keveset végeztünk, nem abban az értelemben mondom, hogy sokat. [sic!] Engedjék meg, hogy kicsit általánosítsam a dolgot: nem helyes az, hogy amikor felvetődnek a hibák, csak erről esik szó, mert a mi életünk megy előre. Pedig a szocializmus építése nagyon nehéz. Ugyanilyen nehéz a magyar történelem marxista átértékelése, ehhez nemzedékek kellene, nem is csak az, hogy száz vagy kétszáz történész helyett kétezzer vagy hússzezer foglalkozzék vele, hanem nemzedékek kellene hozzá. Tanuljuk meg tehát megbecsülni azt is, amit elértünk.”⁷² [Ki-

⁶⁹ Andics Erzsébet: *Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén*. Századok, 82. évf. (1948) 1–4. sz. 1.

⁷⁰ Andics: *Elnöki székfoglaló...*, 2.

⁷¹ A probléma sejtésére utalhat két Engels-hivatkozás: „Szellemtörténészeink számára sem lenne haszon nélkül annak az engelsi figyelmeztetésnek a megszívlelése, hogy »a feladat mindenütt nem az többé, hogy kiki a fejében gondoljon ki összefüggéseket, hanem, hogy azokat a tényekben fedjék fel«”. A másik: „A marxista történetfelfogás »mindenek előtt útmutató a tanulmányhoz, nem pedig a konstruálás emeltyűje.«”. Andics: *Elnöki székfoglaló...*, 12–13. A szövegösszefüggésből kiragadott első idézet Engels Feuerbach-tanulmányából paradox módon a marxi történetfelfogás kapcsán a természet- és történetfilozófia végét jövendőli. Andics még egy korai fordítást idéz. A teljes szöveg új kiadásban így hangzik: „...ez a [marxi] felfogás a történelem terén éppúgy véget vet a filozófiának, ahogyan a természet dialektikus felfogása minden természetfilozófiát nemcsak szükségtelenné, hanem lehetetlenné tesz. Amin mindenütt megfordul a dolog: összefüggéseket nem a fejben kigondolni, hanem a tényekben felfedezni. A természetből és a történelemből kiűzött filozófia számára akkor már csak a tiszta gondolat birodalma marad meg, amennyi belőle még hátra van: magának a gondolkodási folyamatnak a törvényeiről szóló tan: a logika és a dialektika.” Engels, [Fr.]: *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*. Budapest, 1968. 75.

⁷² Andics Erzsébet felszólalása, 1956. máj. 30. *A Petőfi kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. III. Történészvita*. Szerk. Hegedűs B. András – Rainer M. János. Budapest, 1990. 58. Andicsot egyéb-

emelés – K. Gy.] Hogy némiképp abszurd módon Hóman szempontjait alkalmazzam az új helyzetre: a „marxista átértékelés” ugyan nem zárta ki, sőt szorgalmazta, hogy új adatok kerüljenek a felszínre, új módszerek alkalmazását sem tiltotta meg, bár az erre a fordulat idején rendelkezésre álló „ifjú gárdával” kevés esélye nyílt. De a régi módszerek átadásának lehetőségében Andics már 1948-ban is csak akkor reménykedhetett, ha a helyükön hagyott régi szakemberekben megvolt erre a hajlandóság. Külön elemzés tárgya lehetne, hogy kik és milyen feltételekkel maradhettek a helyükön, de most nem ezzel kívánunk foglalkozni.⁷³

Sokkal ígéretesebbnek tűnik annak vizsgálata, hogy mikor került elő újra az „átértékelés” a történetírás lomtárából s vajon miért. Annál is inkább, mert a honi társadalomtudományok igen frissen reagáltak a legújabb német szociológia úgynevezett pozitívizmusvitáira.⁷⁴ Külön tanulságos kiemelni, hogy a német vitákban már hangsúlyozottabban megjelent a történészek elméletileg igényesen interpretált álláspontja is.⁷⁵ Mindez Nyugat-Németországban szorosan összefüggött a történelem és a társadalomtudományok közötti viszony újjaalakításával, a társadalomtudományos történetírás színre lépésével. A politikai történetírás dominanciájának megszűnése láthatóbbá tette a reflektálatlan politikai értékpremisszák használatának tudományos korlátait.

A *Századok* 1980. évi nyitó számában beszámoló jelent meg a Történelmi Társulat előző évi konferenciájáról. A fő referátumot Berend T. Iván tartotta a történettudomány társadalmi hasznosságáról, az egyik korreferátumot pedig Glatz Ferenc, a Történettudományi Intézet historiográfiai osztályának vezetője a történeti értékek átrendezéséről.⁷⁶ Az érték-

ként az átértékelés kérdésében Lukács György – egy ideig – legjobb tanítványa, Szigeti József támogatta. Uo. 61.

⁷³ A magyar tudományos élet 1945 utáni átszervezését, különböző terminológiák címszava alatt többen is alaposan feldolgozták: Péteri György: *Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez*. Századvég, (1989) 1-2. sz. 18–35.; uő: *Academia and State Socialism*. Colorado, 1998. 7–131.; Póto János: *Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949*. Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 1-2. sz. 79–110.; Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, 1995.; Kónya Sándor: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. Budapest, 1998. Kifejezetten a történettudomány szempontjából legújabbban akadémiai székfoglalójában Romsics Ignác: *A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949*. MTA, 2014. Lásd még szintetizáló könyvének idevágó fejezetét: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 356–377.

⁷⁴ A pozitívizmus-vita válogatott darabjai fordításkötetben is megjelentek: *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Összeáll. Papp Zsolt. (Ford. Gelléri András) Budapest, 1976. Erőteljesen foglalkoztatta a szociológiát az „értékmentesség” kérdése is, amelynek logikáját kristálytisztán fejtegette Némedi Dénes: *Az értékmentesség elve a szociológiában. Kísérlet a probléma felvázolására*. Valóság, 27. évf. (1984) 1. sz. 30–43.

⁷⁵ Junker, Detlef: *Über die Legitimität von Werturteilen in den Sozialwissenschaften und der Geschichtswissenschaft*. Historische Zeitschrift, Bd. 211. (1970) Nr. 1. 1–33.; Von Der Dunk, Hermann: *Werfreiheit und Geschichtswissenschaft*. Historische Zeitschrift, Bd. 214. (1972) Nr. 1. 1–25.; Rüsen, Jörn: *Werturteilsstreit und Erkenntnisfortschritt. Skizzen zur Typologie des Objektivitätsproblems in der Geschichtswissenschaft*. In: uő.: *Historische Objektivität. Aufsätze zur Geschichtstheorie*. Göttingen, 1975. 68–101. A viták egyértelműen megállapították, hogy a történettudomány a korábbi időszakban nem vette ki kellően a részét az értékítéletekről szóló elméleti vitákban, ami persze nem jelentette azt, hogy akár tudattalan normatív értékítéletei nem határozták volna meg álláspontját. Ezt számos német történelmi példa bemutatása (például II. Frigyes megítélése) tette explicitté.

⁷⁶ Székely Anna: *Beszámoló*. Századok, 114. évf. (1980) 1. sz. 110–126. Berend azonos című előadása megjelent: Valóság, 22. évf. (1979) 9. sz. 11–20.

rendezés témájáról Glatznak a *Magyar Hírlapban* 1979 tavaszán megjelent írását azután a Politikai Vitakör Kiskönyvtára is közölte.⁷⁷ A beszámoló és a cikk tartalmát összevetve nem lehet kétséges, hogy a leírt szöveg hangozhatott el a konferencián. A bevezetés kontextusteremtése első látásra ismerősnek tűnhet: a társadalomtudományokat és különösen a történettudományt érő szemrehányások közegében, miszerint „a történettudomány egész története ebből a szempontból folytonos átértékelések története, nem kell-e, hogy megingassa a történetíró tudományos megbecsülését?”⁷⁸ Mint a folytatás jelzi, nem véletlen az ismerőség érzés. A szöveg ugyanis így folytatódik: „A korábbi történetírás a folytonos átértékelés három alapmozzanatát emelte ki: Legkézenfekvőbbnek az új ismeretek miatti átértékelést mondták. [...] Nem kevésbé egyszerűnek látszott a tudományon belüli új módszerek átértékelésre ösztönző hatásának kimutatása. [...] Bonyolultabbnak látszott a történet-szemlélet folytonos változásának kihatását pontosan kimutatni a szükségszerű átértékeléseken. Ez a bonyolultság abból is következett, hogy a történet-szemléletet, azaz a történeti értékítéletek egyfajta rendszerét ők elsősorban a történeti megismerésben jelentkező áramlatok egymást váltásával hozták összefüggésbe (pozitivizmus, szellemtörténet). Mindenesetre a polgári történetírók a tudományon belüli tényezők szerepére felfigyeltek.”⁷⁹ [Kiemelések az eredetiben.] Hóman már nem élt, a historiográfia pesti egyetemi tanára, Léderer Emma sem, de jó néhányan felkaphatták a fejüket, hogy lám, Hóman Bálint szelleme újra életre kelt. Mert hiszen, mint láttuk, bizony erről volt szó. A hívek is, de talán még inkább az ellenségek is így gondolhatták.

Érdemes az előzmények ismeretében odafigyelni a hangsúlyeltolásokra is. Mint láttuk, a történet-szemlélet változása benne is volt Hóman feltételrendszerében meg nem is. Végül csak két esetről beszélt: a forrásokról meg a módszerekről. Folytonos változásról ugyanúgy nem esett szó, mint szükségszerű átértékelésről sem. Glatz tehát „átértékelte” Hómant. Jóval érdekesebb azonban, ahogy a XX. kongresszus utáni marxista szaktudományra applikálta a koncepciót. „Vagyis világossá vált: a marxista történész számára az átértékelés nemcsak a polgári tudományosság eredményeinek kritikájaként jelentkezik, hanem a marxizmuson belül is érvényesül egyfajta átértékelés: a marxista történésznek az átértékelést mint a marxista szaktudományon belüli problematikát is kezelni kell.”⁸⁰ S feltette az őt akkor leginkább foglalkoztató kérdést: „Vajon milyen külső, tudományon kívüli tényezőnek van kitéve a történetírói koncepcióalkotás; vajon hol és miként hatnak a történeti megismerésben azok a bizonyos – és sokszor szemünkre hányt – szubjektív mozzanatok? [...] Mit tud a mai történetírás a történetírói értékítélet-alkotás ilyen személyi, társadalmi-politikai mozzatóinak tanulmányozása révén hozzátenni a polgári korszak megfigyeléseihez, vagy mennyiben látszik [szükségességnek] a korábban vázolt, rendkívül kézenfekvő átértékelés-modellnek a módosítása?”⁸¹

S itt (a *Századokban* közölt beszámolóban pontokba szedve) sorakoznak a polgári történetírás korábbi tapasztalatain túlmutató javaslatok:

⁷⁷ Glatz Ferenc: *A történeti értékek átrendezése*. Magyar Hírlap, 1979. március 18. 9. In: A Politikai Vitakör Kiskönyvtára. 7. Válogatás a politikai sajtóból. 1979. január–március. Szerk. Csibra István – Mérő Miklós – Tolnai László – Vince Gábor (sorozatszerk.) 1979. 299–305.

⁷⁸ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 299.

⁷⁹ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 299–300.

⁸⁰ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 301.

⁸¹ Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 301.

- a. „...az átértékelés korábban említett, valós ösztönzői (új ismeret, új módszerek, szemlélet) nem önmagukban vagy külön-külön, hanem jobban, egymással szoros egységben érvényesülnek.”
- b. „...az átértékelések elindítója a legritkább esetben az új ismeret vagy az új történetírói módszer, hanem sokkal inkább a történetíró jelenkorában végbemenő szemléleti változások.”
- c. „...a történetiszemlélet [...] rendkívül szorosan együtt mozog a mindenkori társadalmi eszmékkel, a történetírás iránti társadalmi elvárásokkal, a történetírót érő külső (nevezhetjük metafontikus, azaz tudományon kívüli) hatások sorával.”
- d. A történetírás és jelen közötti viszony „természetesen épül arra a kontinuitásra, amely a múlt és jelen esemény sorai között fennáll”, de „paradox módon a történetírói alkotó tevékenység gyakran éppen a jelen és múlt bizonyos *diszkontinuitás*ától kapja ösztönzéseit”.
- e. „...a történetírói gondolkodásnak éppen az átértékelésekben legdinamikusabb eleme, jelenérzékelése politikailag rendkívül érzékeny.” S itt a *Századok* beszámoló egy fokkal nyíltabban mondta ki a zárógondolatot: „...a történetiszemlélet *egészséges* formálódása nagyban függ a jelen társadalmi, politikai áramlatainak demokratikus, tudományos értékelést kívánó és elviselő voltától.”⁸² [Kiemelések az eredetiben.] A „kívánó” és „elviselő” meglehetősen világosan mutatja azt a társadalmi-politikai, ha úgy tetszik, hatalmi erőteret, amelyben a polgári történetírás „átértékelés-modellje” átértékelhető. Nem tudom, a pártközpont valamikor észbe kapott-e (biztosan későn, hiszen a Politikai Vitakör kiadványai a propaganda osztályhoz tartoztak). Az mindenestre tény, hogy egy ilyen írás vagy csak kísérletképpen próbára tette, vagy mert úgy érezte, hogy megengedheti magának, koptatta a cenzúra „elviselhetőségi” küszöbét.

1980-ban a Pártközpont figyelmét az „elviselés” határát átlépő módon kikezdte s mindennél jobban lekötötte a Bibó-émlékkönyv szamizdat megjelenése. Persze nem azért, mert ebben egy a magyar történetírás kiegyezés-képének alakulásával foglalkozó tanulmány szintén használta az ’átértékelés’ fogalmát.⁸³ Aligha Hóman nyomán, de a Max Weber tudománykonceptiójából doktorált szerző, a Marx a negyedik évtizedben szamizdat kötet anatómia alá helyezett szerkesztője, Kovács András nyilván tisztában volt a társadalomtudományos értékítéletek filozófiai vonatkozásával.⁸⁴

Ha valaki kiindulópontként Bibó normatív szempontokat alkalmazó kiegyezés-felfogását szembesíti a „magát ideológiamentesnek” tekintő hatvanas évekbeli magyar történetírás dualizmusról alkotott képével, aligha képes az „érvelés és az alkalmazott módszer” különbségeivel magyarázni az ellentétet. A szemléleti különbséget annál is nehezebb megfogalmazni, mert a szerző szerint a „hatvanas évek történetírásában a szemléleti föltételek elrejtőznek a tárgyyszerű érvelés mögött”, ha úgy tetszik, nem explicitek, vagy lega-

⁸² Glatz: *A történeti értékek átrendezése*, 301–305.; Székely: *Beszámoló*, 122–123.

⁸³ Kovács András: *Két kiegyezés*. Magyar Füzetek, 12. Párizs, 1983. 32–61. Az eredeti gépiratos (bekötött) változatban a tanulmány szintén a 2. kötetben kapott helyet. *Bibó Emlékkönyv II*. Budapest, 1980. 611–636.

⁸⁴ Kovács András: *Tudományos racionalitás és kapitalista racionalizáció. Tudomány és történetfilozófia Max Weber munkásságában I-II*. Világosság, 12. évf. (1971) 12. sz. 717–725.; 13. évf. (1972) 1. sz. 7–12. Csak kuriózumként említjük, hogy a Világosságban publikált tanulmány Lukács György nyomán hivatkozik „az összes értékek átértékelésének permanens forradalmára”. Uo. 1971. 718.

lábbis eklektikusak.⁸⁵ A dolgozatban a hatvanas évek történéseinek szemléletét „ideáltípus” alkotásával, „logikai rekonstrukció” segítségével kísérelte meg felvázolni a szerző.⁸⁶ Ebben nagy segítségére volt, hogy Hanák Péter a hetvenes évek elején áttekintette a kiegyezésről szóló viták historiográfiáját, s ezt a felkínált lehetőséget most mi is elfogadjuk témánk autentikus megközelítése kiindulópontjaként. Úgy tűnik, Hóman állítása, hogy a Monarchia felbomlása önmagától levette volna a napirendről a kiegyezés értékelését, elhamarkodottnak bizonyult.

Hanák nem használta az „átértékelés” kifejezést, annál fogalmilag és stílusosan is sokkal árnyaltabban járt el: az 1960-as vita kapcsán „a korábbi koncepció több elemének *revíziójáról*”, „tudományos *felülvizsgálatról*”, „*korrekcióról*” írt. A gazdaságtörténeti viták ismeretében pedig tovább lépett, amennyiben már fejezetcímbe emelte az „értékelést”: „Itt csakis a kiegyezés *értékelésével*, illetve az *értékelés módosításával* kölcsönhatásukban térhetek ki néhány eredményükre. A régi koncepció *felülvizsgálása* során mind metodikai, mind szemléleti szempontból először meg kellett szakítani a tőkés fejlődés kábeleit közvetlenül a kiegyezéshez kötő áramkört, amely állandóan gondolati rövidzárlatokhoz vezetett. Mindenekelőtt tisztázni kellett, hogy a kapitalizmust nálunk nem a kiegyezés alapozta meg, hanem az 1848. évi polgári forradalom, ennek gazdaságpolitikai mozgásterét pedig a korábbi századok, a Közép-Kelet-Európában, a Monarchiában elfoglalt helyzet, a gazdasági és társadalmi struktúra határozta be.”⁸⁷ [Kiemelések – K. Gy.] Természetesen a kiegyezés maga is gyorsítóan hatott a fejlődés menetére. „Első lépésként tehát meg kellett szabadulni a »közjogi« látószögtől, a kutatást a tényleges fejlődés idősoraira, a növekedés tényezőire, a figyelmet pedig a mai közgazdasági elméletek kritikai adaptálása során felismert új összefüggésekre, az iparosodás szükségszerű előfeltételeire és ezek magyarországi sajátos létrejöttére kellett irányítani.”⁸⁸ Nem maradt el a szemléleti tanulságok levonása sem: „A fenti gondolatmenetből kitűnhet, hogy felfogásom szerint az igazi történetiség – szemben mindenféle historizálással – nem a jelen követelményeihez, programjaihoz vagy vágyaihoz keres a múltban – csaknem mindegy, hogy melyik korszakban, milyen kérdésben – igazolást, hanem a múlt immanens tendenciáinak gondos elemzéséből annak a kornak az eredőjét, záróaktusát vizsgálja, amely aztán a következő korszak egyik komponense, kiindulópontja lesz, a részfolyamatok és részeredmények szakadatlan szekvenciájában, amely végül a jelenhez és majd a jövőhöz vezet.”⁸⁹ Hanák kötetének belső ellentmondásaira már egy – szintén a gondolati rekonstrukció eljárásával operáló – korabeli kritika is felhívta a figyelmet.⁹⁰

⁸⁵ Kovács: *Két kiegyezés*, 34.

⁸⁶ Kovács: *Két kiegyezés*, 60.

⁸⁷ Az eredetileg egy év szünettel megjelent kétrészes tanulmány: Hanák Péter: *Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában*. Valóság, 16. évf. (1973) 12. sz. 16–25.; 17. évf. (1974) 12. sz. 11–28. Ugyanez kötetben in: Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Budapest, 1975. A hivatkozások az utóbbi kiadásból: 185., 194., 197.

⁸⁸ Hanák: *Magyarország a Monarchiában*, 198. Ha csak feltételes módban is, de nem hagyta figyelmen kívül a másik alternatívát sem: „Hogy a független Magyarországon »jobb«, gyorsabb, az iparosodást erőteljesebben serkentő lett volna a kapitalizálódás? Valószínűleg igen. A valószínűsítésre az jogosít fel, hogy a kutatás második lépéseként a tőkés fejlődés kábeleit – most már biztonságosabb áramkörbe bevezetve – ismét hozzá kellett kapcsolnunk a kiegyezés, nevezetesen a magyar államiság problémájához.” Uo. 199.

⁸⁹ Hanák: *Magyarország a Monarchiában*, 209.

⁹⁰ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi szükségszerűség értelmezésének problémájához. Gondolatok Hanák Péter tanulmánykötetéről*. Valóság, 19. évf. (1976) 8. sz. 99–104. Az emigráció szerepének megítélésével összefüggésben fogalmazza meg: „...a mindent megértés követelménye je-

Visszatérve Kovács András esszéjéhez: ebben is az egyik legfontosabb kritikai mozzanat a „politikai elem” hiánya, a „redukcionista” személet. „A politikai cselekvés nem nyithat alternatívákat, nincs autonóm mozgása, a »nagy trendek« árnyékjátéka csupán.”⁹¹ Már Hanák visszatekintésében is látható volt a módszertani újítások hangsúlyozása. „Az új történetírás a kvantitatív eljárások ideológiamentességét hangsúlyozottan szembeállította az ötvenes évek historizált történetfelfogásával; ezzel is hangsúlyozta, hogy bár a magyar történelem számos kérdésének átértékelésére vállalkozott, nem új ideológiai szempontokat hozott a régiék helyébe, hanem a tudományosság követelményeit állítja szembe a napi politikai-ideológiai elvárások által vezérelt történetírással. Mégis, élünk a gyanúperrel, hogy a dezideologizálás programja mögött kimondatlan ideológiai megfontolások lappangtak. Gyanakvásunk két dolgon alapul. Egyrészt azon a módon, ahogy a magyar történetírás a kvantitatív eljárást alkalmazni kezdte, másrészt azon a módon, ahogy a történészek a kvantitatív módszert értelmezték.”⁹² Az előbbi kapcsán azt állította, hogy nem folytak Magyarországon kvantitatív alapú kutatások. Ez nyilvánvalóan téves állítás volt, hiszen a szakma pontosan tudta, hogy az újonnan induló európai gazdaságtörténeti folyóirat szemleírója aligha véletlenül írt „a kvantitatív gazdaságtörténet győzelméről” Budapesten.⁹³ A másik észrevétel, a kvalitatív és kvantitatív megközelítés összefüggése azonban mindmáig komoly módszertani vita tárgya. Ennek jegyében a kritikai rekonstrukció így folytatódott: „A gazdaságtörténeti szemlélet felülkerekedése a kiegyezés és a dualizmus értékelésében nem egyszerűen a már korábban megindult átértékelés tendenciáinak folytatását, megerősítését jelentette. Az értékhangsúlyok további változása következett be. Az addigi vizsgálatok elsősorban rehabilitálták a kiegyezés aktusát és a dualista rendszert azokkal a vádakkal szemben, amelyek a függetlenségi történetírásban és ennek ötvenes évekbeli változatában elhangzottak [...] A gazdaságtörténeti érvelés, az előbbi gondolatmenetet folytatva, a közjogi szemlélettel való szakítás nevében szétválasztotta a kiegyezés kérdéskörét és a kapitalista fejlődés problémáit. Erre volt jó pl. a növekedésméleti kategóriák vagy az új periodizáció bevezetése. Amikor azonban a kiegyezéssel előállott új helyzetet is bevonták a vizsgálódások körébe, a kiegyezést egyértelműen előnyös politikai fejleményként értékelték. Ezen az állásponton kizárólag a gazdasági növekedés mutatói szabják a mércét.”⁹⁴ A gyorsabb növekedést az intézményi változások, a Monarchia nagy kiterjedésű integrált piaca s a kiegyezés nyomán mégiscsak megvalósult korlátozott szuverenitás tette lehetővé, jöllehet a strukturális elmaradottság felszámolására nem kerülhetett sor. Az ezzel járó standard értékelés szerint a kiegyezés több előnnyel járt, mint hátránnyal. Kovács ideológiakritikai vizsgálódása jegyében azonban nem véletlenül lett az „objektivitás” az értékelés fő szempontjává. „A hatvanas évek történetírói ugyan egészen nyíltan sehol sem vonják le ezeket a követ-

gyében a mindenkori megvalósult igazolása termelődik újjá – értelmezésem szerint – az esszékötet értékrendszerének ellentmondásában: megértés és megítélés elválasztásának tételében. Mi a reális? A megvalósult. Mi az irreális? A meg nem valósult. Vajon ilyen egyszerű lenne a kérdés? Vajon pusztán tudomásul veendő produktum a politikailag impotens *moralitás* és a hatékony *politikum* ellentéte, avagy másként: *peremre szorított tisztesség* és *hatékony* prostitúció időtlen passiójátéka?” Uo. 104. [Kiemelések az eredetiben.]

⁹¹ Kovács: *Két kiegyezés*, 52.

⁹² Kovács: *Két kiegyezés*, 53–54.

⁹³ Gross, Nachum T.: *The Triumph of Quantitative Economic History in Budapest*. *Journal of European Economic History*, vol. 1. (1972) No. 1. 153–161. Győzelemről persze nem beszélhetünk, de a cikk mindenekelőtt Katus László alap kutatásakon nyugvó tanulmányát joggal tekinthette át-törésnek.

⁹⁴ Kovács: *Két kiegyezés*, 54–55.

kezményeket [következtetéseket], de céloznak rájuk, vagy a premisszák megfogalmazásával sugallják.” S a logikai rekonstrukció révén ezt a sejtést állítássá lehet konvertálni: „...ha Magyarországon csak a gazdasági növekedésnek vannak bizonyos esélyei, viszont a társadalmi harcokban semmiféle demokratikus tendencia nem kerekedhet felül, akkor a társadalmilag-politikailag viharos időszakok a »realista«, »objektív« esélyek felől nézve kedvezőtlen jelenségek a magyar történelemben, megzavarják, sőt esetleg – a fennállónál is konzervatívabb politikai rendszerek kiprovokálásával – vissza is vethetik a hosszú távon kibontakozó s ezért zavartalan, csendes »békeidőket« igénylő gazdasági, technikai és kulturális evolúciót.”⁹⁵ A sugallt premisszák rekonstrukciója módszertanilag legitim eljárás, értékvonatkozása miatt azonban Weber valószínűleg – ezt olvasván – összevonta volna a szemlődöket (bár nem egyszer ő maga is átlépte a saját maga által felállított korlátokat).

Így aztán, miközben a történetírás méltán volt büszke az új tudományos eredményeken nyugvó megújult értékelésre s arra is, hogy azt a marxizmuson belüli revízióként sikerült elfogadtatni a hatalommal, az első nyilvánosság sáncain kívülre került formálódó demokratikus ellenzék képviselője szemében az átértékeléssel elért kompromisszum a *status quo* mindenkori elfogadásával, az érdemi politikai változásról való lemondás „megideologizálásával” tűnt egyenlőnek. Sajátosan applikálva a német pozitívizmus-vita azon tanulságát, miszerint az értékítéletekről való lemondás elfogadhatatlan azok számára, akik nem kívánnak beletörődni a fennálló rendszer megváltoztathatatlanságába.

Glatz Ferencnek – „a történetíró jelenkorában végbement szemléleti változások” próbatételeként – megadatott, hogy épp Hóman–Szekfű reprint kiadásához hozzáadott előszóként 1990 későnyarán, a rendszerváltással összefüggésben, még egyszer visszatérjen az „átértékelés” problémájához.⁹⁶ Ezúttal már az „értékmentést” is hozzárendelve. A füzet alakban megjelent írás elején és végén is felteszi, de nyitva hagyja az aktuális kérdést: „...vajon mikor kezdődött a rendszerváltás, mikor az átértékelés? 1956-ban, 1968-ban, 1989-ben, netán valóban csak 1990-ben? Az értelmiségnek nem merülhet ki az életcélja abban, hogy szellemi termékek előállításával koronázzon politikai rendszereket. Hinnie kell abban, hogy politikai rendszerek jönnek-mennek, s az alattuk megbúvó társadalom és a társadalmat üzemben tartó, előreívó értelem marad. Az értelmességet, a szakértelmet kell őriznie, megtartania a közösség számára.”⁹⁷ Az előszó műfajából következően meg persze az aktuális történelmi korszak hatására ezúttal nagyobb ívű kitekintés övezte a két történetíró párhuzamos pályarajzát (ennek anyagát a szerző már korábbi tanulmányaiban feldolgozta), részletesebb bemutatás és kritika jutott az 1949-es „bolsevik szellemű” hatalomváltásnak és átértékelésnek (Andics társulati székfoglalójának nyers hazugságait sem kímélve). A fő mondanivaló azonban a korábbi historiográfiai összefüggések, javaslatok aktualizálása, a „konzervatív polgári szellemű átértékelés” alkatának felvázolása: „...a századelőn a fiatal Hóman Bálint és Szekfű Gyula először az új szakmai szempontok miatt kezdi kritika alá venni a korábbi nemzedék nézeteit. A modern államtörténet, társadalom- és gazdaságtörténet-írás s velük a kor szellemiségét egészében megragadni kívánó szintetizáló látásmód indítja az átértékelést. Párosul ez aktuális társadalompolitikai töltéssel, amikor felismerik,

⁹⁵ Kovács: *Két kiegészítés*, 58.

⁹⁶ Glatz Ferenc: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz. Rendszerváltás – átértékelés – szintézis*. Budapest, 1990. A tanulmány megváltozott címmel húsz évvel később folyóiratban is megjelent (a Szász Zoltán tiszteletére összeállított számban): Glatz Ferenc: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula párhuzamos életrajzai. Történetírás, forradalom, rendszerváltások*. Történelmi Szemle, 53. évf. (2010) 4. sz. 467–499.

⁹⁷ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz*, 7.

hogy egy-egy téma hangsúlyozása vagy az értékelésben történő állásfoglalás mennyire összefügg a jelen társadalmi erőivel (így a vármegye, köznemesség, központi hatalom, Habsburg-kérdés). Az átértékelést azonban végül is a *közösség egészét megrázó változás* váltja ki: a *történeti Magyarország összeomlása* maga alá temeti a régi történelmi kérdésfeltevések jelentős részét. S az új helyzetben az új témák, új hangsúlyok előtérbe kerülése a *nemzeti történelem eddigi anyagának új értelmezését kívánja*.⁹⁸ [Kiemelések az eredetiben.] Ez az értelmezés egyrészt igazságot szolgáltat a „polgári történetírás” önmagára szabott önképének, amennyiben mégiscsak a szakmai szempontok és a szintetikus látásmód igénye adja meg az indító lökést, ugyanakkor a régi történetírás koncepcióján túlmutatva a végső beteljesedést a több mint „metafontikus” külső körülmények kényszerítő hatásának tulajdonítja. A szintézis fogadtatásának és kritikai értékelésének, az életpályák elválásának bemutatása után a szerző még egyszer visszatér az 1949-es „politikai őrsváltásra”, megállapítva, hogy „az átértékelés célja ezúttal nem az elődök szakmai meghaladása volt, hanem a helycsinálás a proletárdiktatúrához szabott sztálinizált marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádernagytúrának”.⁹⁹ S a historikus szakma nyolcvanas évekbeli állapotának értékelése adja meg számára az alaphangot az „értékmentés” jelszavának kiadásához: „A magyar történettudomány az 1980-as évek első felére ismét a már az 1930-as években elért csúcson áll. A szakma évek óta új pólusok mentén rendeződik. Semmivel sem rosszabb szempontok alapján, mint a világ bármely országának történettudománya. A hanyatlás veszélyei egészen más oldalról fenyegetnek. De ez már, kedves olvasó, egy szakma belső gondolja...”¹⁰⁰ Ha jól értjük a historiográfiai koncepciót és az aktuális helyzetértékelést, akkor a Hóman–Szekfű reprint kiadása mint a szakmai rehabilitáció egy állomása egyben alkalom arra, hogy óvatosságra intse a „metafontikus” történelmi erőket: maradjanak a szakma falain kívül. Mert ezek az erőhatások ugyan lehetőséget adhatnak egy nagyszabású szintézis feltételeinek megteremtéséhez, ám máskor tönkre is tehetik egy szakma belső infrastruktúráját. Ezek az erők most hirtelen mások, más mezbe öltözöttek lettek, mint a 3 T-t korábban gyakorló „elviselők”.

Hannibál azonban nem szokott megállni a kapuk előtt. Mint ahogy a szakma is kénytelen volt belemenni a rendszerváltó átértékelés játszmáiba. A határátlépő ki-bejárkálás a történészeknél sem új jelenség. Folyt ez már korábban is, még a politikailag legexponáltabb területek sem jelentettek kivételt. 1992-ben, a Történelmi Társulat 125. jubileumi ülészakai a pártközpontnál feljelentett és betiltott Kun Béla életrajz szerzője, Borsányi György (1931–1997) felszólalásában ez elmúlt négy évtized párttörténet-írásának tendenciáit értékelte: „A párttörténetírás sajátos helyet foglalt el történetírásunkban. Közvetlen pártellenőrzés alatt, szervezetileg is elkülönülve, a munkásmozgalom történetére vonatkozó »monopólium« birtokában működött. Legfőbb feladata volt a hatalom történelmi kontinuitásának bizonyítása [...] Némi lazulás, csendes átértékelés e területen is az 1960-as években indult meg – állította az előadó. De továbbra is erősen tartották magukat a tabutémák [...], maradt az ellenőrzöttség és a Párttörténeti Intézet cenzor-szerepe. Az előadó szerint az 1970–1980-as években nőtt fel az az új kutatói gárda, amely a modern történelmi módszerek ismeretében kilépve a szorosan vett munkásmozgalom-történet kereteiből, e témát is a magyar történetírás részévé tudta emelni.”¹⁰¹ Az értékelés a „mozgalomtörténetre” akár igaz is

⁹⁸ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz*, 27.

⁹⁹ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz*, 48.

¹⁰⁰ Glatz: *Előszó a „Hóman–Szekfű”-höz*, 51.

¹⁰¹ Kovács Éva: *Beszámoló. 125 éves a Magyar Történelmi Társulat. Századok*, 12. évf. (1993) 2. sz. 341.

lehetett, de a munkásság története, annyi elvesztegetett év után, azóta is csak keresi a helyét.

Még mielőtt azt hinnénk, hogy az áttekintett historiográfiai folyamatok pusztán a magyar történetírás sajátjai, kitekintésként röviden utalunk a szovjet történetírásban végbe ment rendszerváltás német értékelésére.¹⁰² A kötet szerkesztő az előszóban vázolta a folyamatban levő átalakulás legfontosabb jellemzőit: az út az eddig kihasználatlan forrásokon és levéltárakon, a tabusított tények és problémakörök felfedezésén, új kérdésfelvetések és kutatási módszerek kipróbálásán keresztül vezet.¹⁰³ Az sem lehet véletlen azonban, hogy amikor a *peresztrojka* és az *Umwertung* összefüggéseit közelebbi vizsgálat tárgyává tette (a kötet előszava 1991 áprilisában kelt), akkor a hangsúlyt „a történelem mint üzem” kérdésére helyezte, ahol már nem „az ideológiai ellenfelet legyűrő rohambrigádok” játsszák a döntő szerepet, hanem „a nemzetközi kutatási folyamatokban betöltött partneri” viszony. Ami természetesen szoros összefüggésben áll mind a levéltárügy reformjával, mind a tudományos gondolat szabadságának a nyilvánosságban kialakított szerepével.¹⁰⁴

*

A fogalomtörténet nem szakítható ki az intézménytörténeti kontextusból. Az áttekintésből úgy tűnik, hogy átértékelés meghirdetésére egyfelől akkor kerülhetett sor, amikor a jelenkor „szubjektív” értékelői saját szemléletük offenzíváját igyekeztek a tudományos hatalmi pozíciók révén megerősíteni, általánossá tenni. Ezek a törekvések nagyon is telítettek voltak direkt értékítéletekkel. Még akkor is, ha csak a kutatás forrásbázisának és kiaknázásuk módszereinek a gazdagodására hivatkoztak. Persze folyhatott szemléleti átértékelés meghirdetés nélkül is. A 20. századi historiográfiában arra is találtunk példát, amikor a történetírás a „folyamat és eredmény dialektikája” jegyében épp a világnézeti hegemonia keretein belül, a tudomány viszonylagos önállóságának jelszavával igyekezett védeni magát a hatalmi túlsúllyal szemben. A kritikai gondolkodás természetesen ezt legfeljebb megideologizálásnak tekintette. Ráadásul, ami az ideológiai hegemonián belül védhetőnek tűnt, hatástalanul kevésnek bizonyult a rendszerváltás után. Ha belegondolunk, Max Weber ilyen helyzetekre találta ki a *Wertfreiheit* koncepcióját. Azért viszont végképp nem tehető felelőssé, hogy a magyar historiográfiai gyakorlat nem igazolta vissza az „átértékelés” fogalmi konstrukcióját.

GYÖRGY KÖVÉR

Transvaluations.

A Concept and its Meanders through 20th-Century Historiography

In the autumn of 2010, a history conference entitled “Történelmi átértékelés” (Historical Transvaluation) was organized in Székesfehérvár. Timed to coincide with the 125th anniversary of the birth of Bálint Hóman, the symposium aimed at paving the way for the rehabilitation of the historian and politician. The conference title was borrowed from a lecture

¹⁰² *Die Umwertung der sowjetischen Geschichte*. Hg. Geyer, Dietrich. Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft, vol. 14. 1991.

¹⁰³ Geyer, Dietrich: *Vorbemerkung*. In: *Die Umwertung*, 7.

¹⁰⁴ Geyer, Dietrich: *Peresztrojka in der sowjetischen Geschichtswissenschaft*. In: *Die Umwertung*, 9–31. Az idézet a 18. oldalon.

written by Hóman in 1930, in which keeping his ideological motives hidden in the background he identified two possible reasons for transvaluation: “There are two sorts of reasons that may justify the transvaluation of historical phenomena: either an expansion in the availability of historical sources, an emergence of new data and a new interpretation of the old ones, or the emergence of new points of view in research that arise from the application of new methods of inquiry either unknown to, or ignored by, the historians of the past.” The concept of transvaluation provoked a lively discussion and played a key role in Hungarian historiography on several occasions until the change of the political regime in 1990. The article follows the practice of Hungarian historiography related to the conceptual construct of “transvaluation” throughout the 20th century.